Συστήματα Πλεονασματικής Παραγωγής

Σχέσεις Παραγωγής και Παραγωγική Διαδικασία

Αντώνης Παστελλόπουλος

Γενική Επιμέλεια: Ναταλία Χαραλάμπους

Ανεξάρτητη Ηλεκτρονική Έκδοση

Λευκωσία 2020

Ευχαριστίες

Το παρόν κείμενο δεν θα μπορούσε να είχε γραφτεί χωρίς την βοήθεια και συμβουλή των παρακάτω ατόμων.

Ο Αντρέας Σταύρου μου έδωσε τη δυνατότητα της γραφής του κειμένου με την πρωτοβουλία του να δημιουργηθεί μια κλειστή ομάδα μελέτης στη Λευκωσία. Οι κριτικές γύρω από το κείμενο, καθώς και οι θεωρητικές συζητήσεις οι οποίες αναπτυχθήκαν μαζί με τον Αλέξη Ιωαννίδη, την Ναταλία Χαραλάμπους, τον Αντρέα Σταύρου και την Άννα Κουτσούμπα έπαιξαν καθοριστική σημασία στην θεωρητική ωρίμανση και ανάπτυξη των επιχειρημάτων που αναπτύσσονται. Η επιμέλεια του κειμένου έγινε από την Ναταλία Χαραλάμπου κατά την διάρκεια της γραφής του, με εξαίρεση το τελευταίο προσχέδιο το οποίο επιμελήθηκε από τον Κωνσταντίνο Χατζηγεωργίου.

Οι απόψεις που εκφράζονται στο κείμενο δεν δεσμεύουν τα ποιο πάνω άτομα. Η ευθύνη για πιθανά ορθογραφικά, γραμματικά και θεωρητικά λάθη είναι δική μου.

Αντώνης Παστελλόπουλος

Περιεχόμενα

Προλογικό Σημείωμα

Το παρόν κείμενο γράφτηκε μεταξύ 2012-2013 στη Λευκωσία. Ήταν μια προσπάθεια συνοπτικής ανάλυσης των μορφών που μπορεί να πάρει η οικονομική παραγωγή, από τη σκοπιά των σχέσεων παραγωγής που εντοπίζονται μέσα στην παραγωγική διαδικασία. Επηρεάστηκε έντονα από την τάση ανάλυσης που ανάπτυξαν οι Μαρξιστές ακαδημαϊκοί Stephen Resnick και Richard Wolff καθώς και από διάφορες ριζοσπαστικές αναλύσεις του κρατικού καπιταλισμού. Στα επόμενα χρόνια το κείμενο ξεχάστηκε, ενώ η συνεχής μελέτη της Μαρξιστικής και μετά-Μαρξιστικής σκέψης έκανε όλο και ποιο εμφανής τις αδυναμίες του κειμένου και κυρίως την έλλειψη ανάλυσης των μορφών ανταλλαγής-διακίνησης αγαθών μέσα στην ευρύτερη κοινωνία, την ανάγκη ενσωμάτωσης και αλλαγής της ανάλυσης σε σχέση με τις θεωρητικές εξελίξεις που εμφανίζονται με τη 'Νέα Ανάγνωση του Μαρξ' (Neue Marx Lektüre) πάνω στη θεωρία της αξίας, καθώς και την κριτική ενσωμάτωση αναλύσεων την Μαρξιστικής και ευρύτερης οικονομικής ανθρωπολογίας.

Αποφάσισα εν τέλη να εκδώσω το κείμενο το καλοκαίρι του 2020 σε μορφή ηλεκτρονικού βιβλίου συμπεριλαμβάνοντας την ποιο πάνω σημείωση σε σχέση με τις αδυναμίες του, αφού το κείμενο προσφέρει μια συνοπτική ανάλυση ενός ρεύματος της Μαρξιστικής σκέψης που παραμένει σε γενικές γραμμές άγνωστο και απρόσιτο στον ευρύτερο ελληνόφωνο πολιτικό χώρο.

Αντώνης Παστελλόπουλος,

Ιούνης 2020.

Εισαγωγή

Σκοπός της συγκεκριμένης μελέτης είναι η αναγνώριση των βασικών στοιχείων των διάφορων ταξικών συστημάτων τα οποία έχουν εμφανιστεί ιστορικά στην διαδικασία παραγωγής, αλλά και η αναγνώριση μη ταξικών συστημάτων παραγωγής, καθώς και η εξερεύνηση τους σαν πιθανές εναλλακτικές μεθόδους οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας.

Είναι σημαντικό να δώσουμε έμφαση στην ίδια την εσωτερική οργάνωση της παραγωγής μέσα στον χώρο εργασίας ως μέθοδο αναγνώρισης διαφορετικών οικονομικών συστημάτων. Η προσέγγιση μας είναι επί το πλείστον μικροοικονομική[1] – αρχίζουμε από την ανάλυση της εσωτερικής οργάνωσης ενός χώρου παραγωγής, αναγνωρίζουμε το εσωτερικό του οικονομικό σύστημα, και μετέπειτα ερευνούμε τις σχέσεις του χώρου παραγωγής με την ευρύτερη κοινωνία. Μια μικροοικονομική προσέγγιση έχει το πλεονέκτημα αναγνώρισης διαφορετικών οικονομικών συστημάτων παραγωγής μέσα σε μια κοινωνία όπου κυριαρχεί επί το πλείστον ένα οικονομικό σύστημα, κάτι που μια μακροοικονομική προσέγγιση καθιστά αδύνατον, καθώς ασχολείται αποκλειστικά με το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής το οποίο και ξεχωρίζει σε μακροοικονομικό επίπεδο. Η μικροοικονομική ανάλυση μπορεί σε αντίθεση να κτίσει την έρευνα της από τα κάτω προς τα πάνω, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την κυριαρχία ενός οικονομικού συστήματος στην παραγωγική διαδικασία της κοινωνίας αλλά και τις εναλλακτικές μορφές παραγωγής που έχουν αναπτυχθεί, καθώς και τις αντιφάσεις που πιθανόν να έχουν με το κυρίαρχο παραγωγικό σύστημα. Η προσέγγιση μας, επίσης, διαχωρίζει την εσωτερική οργάνωση της παραγωγής από την διαδικασία ανταλλαγής και διανομής προϊόντων και υπηρεσιών μέσα στη κοινωνία. Ο λόγος είναι το γεγονός πως ιστορικά διαφορετικές μορφές παραγωγής έχουν χρησιμοποιήσει τις ίδιες μεθόδους ανταλλαγής προϊόντων, με κλασικό παράδειγμα την αγορά που προϋπήρχε του καπιταλιστικού συστήματος. Ο απόλυτος συσχετισμός συγκεκριμένων οικονομικών συστημάτων με συγκεκριμένες μεθόδους ανταλλαγής και διανομής προϊόντων είναι μια λανθασμένη προσέγγιση, καθώς μια μέθοδος ανταλλαγής και διανομής προϊόντων έχει αποδειχτεί πως μπορεί να συνυπάρξει με διάφορες οργανωτικές μορφές την παραγωγής και όχι καθοριστικά με μια συγκεκριμένη μορφή.

[1] Μια μικροοικονομική προσέγγιση εστιάζει στα διάφορα οργανωτικά σύνολα που απαρτίζουν συνολικά μια οικονομία, κτίζοντας την ανάλυση της από τα κάτω προς τα πάνω. Σε αντίθεση, μια μακροοικονομική προσέγγιση προσεγγίζει την οικονομία στο σύνολο της, αντιμετωπίζοντας την σαν μια ολοκληρωμένη οντότητα.

Η ανάλυση μας είναι βασισμένη σε μεγάλο βαθμό στο έργο του Richard Wolff και του Stephen Resnick, δύο σημαντικών μαρξιστών οικονομολόγων του 20ου και του 21ου αιώνα. Οφείλουμε να αναφέρουμε πως δεν διεκδικούμε κάποια πρωτοτυπία για την μεθοδολογία και την θεωρία που αναπτύσσουμε στη μελέτη μας, καθώς και για την εφαρμογή της θεωρίας αυτής σε θέματα όπως η μονογαμική οικογένεια και η καπιταλιστική κρίση του 21ου αιώνα. Η μεθοδολογία και η θεωρία της μελέτης μας πηγάζει τόσο από το έργο του Καρλ Μαρξ όσο και από το έργο των Wolff και Resnick, ενώ η εφαρμογή της θεωρίας στα διάφορα θέματα τα οποία αναλύουμε σε αυτή την μελέτη βασίζεται στο έργο του Wolff, του Resnick, και της Harriet Fraad[2]. Η πρωτοτυπία μας λοιπόν, αν υπάρχει, μπορεί να εντοπιστεί σε δευτερεύον θεωρητικά θέματα και όχι στην βάση της μελέτης.

Επίσης είναι σημαντικό να διευκρινίσουμε πως δεν μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα η νομική κατάσταση ενός συστήματος παραγωγής στην ανάλυση μας, αλλά η ίδια η υπαρκτή οργανωτική μορφή του συστήματος για το οποίο συζητάμε. Φυσικά το νομικό πλαίσιο παίζει σημαντικό ρόλο για τη θέση και την επιβίωση ενός συστήματος παραγωγής στην ευρύτερη κοινωνία. Παρόλα αυτά, η ανάλυση μας επικεντρώνεται στις παραγωγικές σχέσεις και τις μορφές παραγωγής χωρίς έμφαση στο νομικό πλαίσιο, για τον απλούστατο λόγο ότι το νομικό σύστημα δεν αντανακλά την λειτουργία της κοινωνίας αλλά απεικονίζει το πώς θα έπρεπε η κοινωνία να είναι, με βάση την αντίληψη των νομοθετών. Θα ήταν τεράστιο αναλυτικό σφάλμα, για παράδειγμα, να μιλήσουμε για σκλαβιά στον 21ο αιώνα στα πλαίσια του νομικού της πλαισίου, αγνοώντας το γεγονός πως η παραγωγή με βάση την σκλαβιά έχει επιβιώσει τη νομική κατάργηση της, αφού θα σταματούσαμε έτσι την ανάλυση εκεί που ουσιαστικά θα έπρεπε να αρχίζει, δηλαδή στην λειτουργία του συστήματος πέρα του νομικού του πλαισίου.

[2] Παρόλα αυτά δεν θεωρούμε πως παρουσιάζουμε αντιπροσωπευτικά τις ιδέες τους σε αυτή τη μελέτη. Για μια καθαρή κατανόηση του συνολικού έργου τους μπορεί κάποιος να μελετήσει τις δικές τους αναλύσεις.

Ο Ταξικός Διαχωρισμός στη Παραγωγή

Ένα χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί αρκετά τους ανθρώπους από τα υπόλοιπα ζώα είναι η παραγωγική σχέση που έχουν αναπτύξει με την φύση. Όπως άλλους ζωντανούς οργανισμούς[3], οι άνθρωποι επεμβαίνουν στην φύση με σκοπό την παραγωγή και συσσώρευση ενός οικονομικού πλεονάσματος, δηλαδή την παραγωγή και συσσώρευση περισσότερων υλικών αγαθών από αυτών που χρειάζονται για να επιβιώσουν την δεδομένη στιγμή[4]. Σε αντίθεση όμως με τους υπόλοιπους ζωντανούς οργανισμούς που ασχολούνται με την πλεονασματική παραγωγή, οι οποίοι φαίνεται να αναπαράγουν μια συγκεκριμένη οργανωτική μορφή παραγωγής μέσα στο χρόνο[5], οι άνθρωποι έχουν εφεύρει διάφορες οργανωτικές μορφές γύρω από την παραγωγή, τον έλεγχο, και την χρήση του οικονομικού πλεονάσματος τους. Ποίος παράγει το πλεόνασμα και ποίος το ελέγχει παίζει καθοριστικό ρόλο στην αναγνώριση του συστήματος παραγωγής καθώς και στη διαμόρφωση των παραγωγικών και των ευρύτερων κοινωνικών σχέσεών στην ανθρώπινη κοινωνία.

Ένα σύστημα παραγωγής όπου το οικονομικό πλεόνασμα[6] δεν ανήκει, και άρα δεν ελέγχεται από τους ανθρώπους οι οποίοι το παράγουν, ονομάζεται ταξικό. Μέσα στα πλαίσια ενός ταξικού συστήματος παραγωγής, βλέπουμε μια ιδιαίτερη σχέση των ανθρώπων που εμπλέκονται στην παραγωγή με το πλεόνασμα. Μια ομάδα ανθρώπων το παράγει (παραγωγική τάξη), καθώς μια άλλη ομάδα (ή ένα άτομο) το ελέγχει και επωμίζεται τα προνόμια που φέρνει μαζί του ο έλεγχος του πλεονάσματος (τάξη-απαλλοτριωτής). Σε ταξικά συστήματα παραγωγής παρατηρούμε επίσης πως τα μέσα παραγωγής[7] ανήκουν ως ιδιοκτησία στην τάξη απαλλοτριωτών[8] (είτε

---

[3] Οι μέλισσες και κάποια είδη μυρμηγκιών μπορούν να θεωρηθούν κλασικό παράδειγμα ζωντανών οργανισμών οι οποίοι μπαίνουν στη διαδικασία αλλοίωσης του περιβάλλοντος τους για σκοπούς παραγωγής οικονομικού πλεονάσματος.

[4] Στο οικονομικό πλεόνασμα μπορούν να προστεθούν και οι υπηρεσίες που προσφέρονται σε μια οικονομία.

[5] Ακόμη και αν υπάρχουν παραδείγματα ζωντανών οργανισμών που έχουν αναπτύξει πολύμορφα οργανωτικά συστήματα παραγωγής πέρα από τους ανθρώπους, η ανάλυση μας παραμένει ανεπηρέαστη.

[6] Η λέξη πλεόνασμα επιλέχθηκε αντί του γνωστού Μαρξιστικού όρου ''υπεραξία'', για αποφυγή ανάγκης εμπλοκής στη διαμάχη των θεωριών οικονομικής αξίας, ένα τομέα οικονομικής θεώρησης αρκετά περίπλοκο καθώς και προβληματικό για σκοπούς ανάλυσης.

[7] Ως μέσα παραγωγής εννοούμε τις πρώτες ύλες και τα εργαλεία και μηχανήματα που χρησιμοποιούνται στην παραγωγή.

8 Δίνοντας της έτσι την δυνατότητα αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων του ταξικού συστήματος, αφού σε γενικές γραμμές η παραγωγική τάξη δεν έχει πρόσβαση στα μέσα παραγωγής έξω από το ταξικό σύστημα και καθίσταται εξαρτημένη σε αυτό για την επιβίωση της.

συνολικά είτε εν μέρει). Ο βασικός αυτός διαχωρισμός μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία είναι το κλειδί για την αναγνώριση ενός ταξικού συστήματος παραγωγής. Η μορφή που θα πάρει αυτός ο βασικός διαχωρισμός καθορίζει την διαφορετικότητα του ταξικού συστήματος και μας επιτρέπει πλέον να μιλάμε για διάφορα συστήματα παραγωγής πάντα στα πλαίσια της ταξικής οργάνωσης της παραγωγής.

Σε αντίθεση, ένα σύστημα παραγωγής όπου το πλεόνασμα περνά στα χέρια των ανθρώπων οι οποίοι το παράγουν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα μη ταξικό ή αταξικό σύστημα παραγωγής. Σε μια τέτοια μορφή παραγωγής, οι άνθρωποι που παράγουν το πλεόνασμα αποφασίζουν συλλογικά πως θα το χρησιμοποιήσουν και πως θα το διανέμουν μεταξύ τους, καθώς και τις υπόλοιπες αποφάσεις που σχετίζονται με την παραγωγική διαδικασία, ενώ τα μέσα παραγωγής αντιμετωπίζονται σαν συλλογική ιδιοκτησία των εμπλεκόμενων στην παραγωγή. Κάποιος μπορεί να εντοπίσει διαφορετικά μη ταξικά συστήματα παραγωγής παρατηρώντας τους ποικιλόμορφους μηχανισμούς που έχουν χρησιμοποιηθεί ιστορικά για την συλλογική λήψη αποφάσεων στην παραγωγική διαδικασία. Αυτή είναι και η προσέγγιση που θα ακολουθήσουμε στην προσπάθεια μας να ορίσουμε τα διαφορετικά μη ταξικά συστήματα.

Η ολική απαλλοτρίωση του πλεονάσματος από την τάξη-απαλλοτριωτής δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτος κανόνας. Αν και είναι προς το συμφέρον της τάξης-απαλλοτριωτή να αυξήσει στο μέγιστο το ποσοστό του πλεονάσματος που περνά στα χέρια της μετά την παραγωγή, αφού αυτό θα αύξανε την περιουσία της, αρκετές φορές υπάρχει ένα μερίδιο του πλεονάσματος που περνά στα χέρια της παραγωγικής τάξης. Οι γενικοί λόγοι για αυτό είναι πρώτον, η αντίδραση της παραγωγικής τάξης που καταλήγει αρκετές φορές σε ένα συμβιβασμό μεταξύ των δύο τάξεων, και δεύτερον, το βασικό επίπεδο ζωής που η κουλτούρα μιας κοινωνίας καθορίζει ως το ελάχιστο επιτρεπτό για έναν άνθρωπο. Άρα η απαλλοτρίωση του πλεονάσματος σε ένα ταξικό σύστημα παραγωγής μπορεί να είναι απόλυτη ή σχετική. Όταν μιλάμε λοιπόν για τον ιδιοκτήτη του πλεονάσματος μετά την παραγωγή, δεν αναφερόμαστε αναγκαστικά μονάχα στην τάξη των απαλλοτριωτών, αφού ένα κομμάτι του πλεονάσματος πιθανόν να περνά και στην παραγωγική τάξη.

Έχει σημασία να αναφέρουμε τις μορφές που μπορεί να πάρει ένα οικονομικό πλεόνασμα. Η πιο ξεκάθαρη μορφή είναι το πλεόνασμα στην αρχική υλική του μορφή, δηλαδή το ίδιο το αντικείμενο παραγωγής. Το αντικείμενο μπορεί να διατηρηθεί από τον ιδιοκτήτη του για μελλοντική κατανάλωση (δεδομένου ότι καλύπτει μια συνεχής ανάγκη, όπως η τροφή), ή να

ανταλλαχτεί για άλλα αντικείμενα ή χρήματα[9]. Μέσα από την μετατροπή του πλεονάσματος σε χρήμα, ο ιδιοκτήτης του πλεονάσματος μπορεί πλέον να αποκτήσει αντικείμενα ή υπηρεσίες της ίδιας χρηματικής αξίας μέσα από την αγορά. Σε κοινωνίες όπου η παρουσία της ανταλλαγής μέσω της αγοράς είναι έντονη, θα δούμε πως πλέον ο σκοπός του ιδιοκτήτη του πλεονάσματος είναι η μετατροπή του σε χρήματα, ενώ το οικονομικό πλεόνασμα γίνεται κοινωνικά αντιληπτό μέσο της χρηματικής αξίας.

Αρκετά ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως ο άνθρωπος,[10] δεν υπήρξε από πάντα ζωντανός οργανισμός που συσσώρευε οικονομικό πλεόνασμα, ή θεωρούσε την συσσώρευση οικονομικού πλεονάσματος ως απώτερο σκοπό της παραγωγικής διαδικασίας. Η περίοδος κατά την οποία είναι κυρίαρχη η απουσία συσσώρευσης οικονομικού πλεονάσματος στην ανθρώπινη κοινωνία ανήκει κυρίως στην προϊστορία[11], δημιουργώντας προβλήματα στην ακριβής περιγραφή της τότε ανθρώπινης κοινωνίας λόγω έλλειψης χειρόγραφων πηγών. Παρόλα αυτά, το κενό αυτό μπορούμε να το καλύψουμε με την χρήση ανθρωπολογικών και εθνογραφικών ερευνών σε κοινωνίες που λειτουργούν ακόμη χωρίς την παραγωγή σημαντικού οικονομικού πλεονάσματος. Θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο πριμιτιβιστικός κομμουνισμός για να αναφερθούμε στο οικονομικό σύστημα αταξικών κοινωνιών που δεν συσσωρεύουν οικονομικό πλεόνασμα, αλλά ούτε παράγουν με σκοπό την συσσώρευση του οικονομικού πλεονάσματος τους, αναγνωρίζοντας πως ως όρος μπορεί να θεωρηθεί αμφισβητήσιμος[12].

Ο πριμιτιβιστικός κομμουνισμός παραμένει ένα σύστημα πλεονασματικής παραγωγής, καθώς οι άνθρωποι παράγουν ή αναζητούν τροφή για να καλύψουν τις ανάγκες όχι μόνο των εμπλεκόμενων στην παραγωγή, αλλά και κοινωνικών ομάδων οι οποίες δεν μπορούν να παραγάγουν/συλλέξουν την τροφή τους μόνες τους (βρέφη, ηλικιωμένοι, άρρωστοι, γυναίκες στα τελευταία στάδια της εγκυμοσύνης κτλ). Αυτό σημαίνει πως τα άτομα τα οποία εμπλέκονται στην παραγωγή παράγουν τροφή/είδη πρώτης ανάγκης πέρα από όσα χρειάζονται για να συντηρήσουν τους εαυτούς τους, και με την επιπλέον παραγωγή καλύπτονται οι ανάγκες των

---

[9] Ως χρήμα εννοούμε το αγαθό το οποίο είναι σε γενικές γραμμές το πιο αποδεκτό στην ανταλλαγή από μια κοινωνία. Το χρήμα χρησιμοποιείται σαν η βάση της μέτρησης οικονομικής ανταλλακτικής αξίας. Τσιγάρα, φτερά και πέτρες έχουν παρατηρηθεί να παίρνουν τον ρόλο του χρήματος σε διάφορες κοινωνίες και συνθήκες. Στις μοντέρνες καπιταλιστικές οικονομίες το χαρτονόμισμα (αλλά και το χρέος) έχει πάρει πλέον τον ρόλο του χρήματος.

[10] Εννοώντας πάντα τον άνθρωπο με τον επιστημονικό του ορισμό, δηλαδή τον homo sapiens.

[11] Εδώ εννοούμε την περίοδο πριν την ανακάλυψη της γραφής και άρα των ιστορικών πηγών.

[12] Κυρίως λόγω της χρήσης της λέξης «πριμιτιβιστικός» που μπορεί να θεωρηθεί υποτιμητικός. Αυτός δεν είναι ο σκοπός για τον οποίο την χρησιμοποιούμε στη συγκεκριμένη ανάλυση.

προαναφερομένων κοινωνικών ομάδων. Άρα, ένα οικονομικό πλεόνασμα δημιουργείται, αυτό το πλεόνασμα όμως περιορίζεται στην κάλυψη των βασικών αναγκών της συνολικής ομάδας. Κλασικά παραδείγματα μπορούν να θεωρηθούν οι τροφοσυλλεκτικές και θηρευτικές κοινωνίες, όπου έχει παρατηρηθεί πως οι άνθρωποι σταματούν την διαδικασία αναζήτησης τροφής μόλις καλύψουν τις ανάγκες της ομάδας τους για τη δεδομένη στιγμή, αν και έχουν την δυνατότητα της περαιτέρω αναζήτησης τροφής και άρα της συσσώρευσης οικονομικού πλεονάσματος.[13] Ενώ λοιπόν τα άτομα τα οποία εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία παράγουν κάποιο οικονομικό πλεόνασμα, στο τέλος της ημέρας δεν υπάρχει παραγωγή οικονομικού πλεονάσματος πέρα από της ανάγκες την συνολικής ομάδας, αφού το πλεόνασμα προορίζεται για άμεση κατανάλωση από τα ευάλωτα μέλη της ομάδας για σκοπούς κάλυψης των βασικών τους αναγκών. Ενώ λοιπόν σε μικροοικονομικό επίπεδο βλέπουμε κάποια παραγωγή οικονομικού πλεονάσματος, σε μακροοικονομικό επίπεδο δεν υπάρχει παραγωγή οικονομικού πλεονάσματος, δηλαδή υλικών αγαθών περαιτέρω από αυτά που χρειάζεται για να επιβιώσει η ομάδα την δεδομένη στιγμή, αφού η παραγωγή περιορίζεται στην κάλυψη των βασικών αναγκών των μελών της ομάδας.

Ο πριμιτιβιστικός κομμουνισμός είναι ένα μη ταξικό σύστημα οργάνωσης της παραγωγής. Είναι σχεδόν απίστευτο να το φανταστούμε ως ταξικό, αφού το οικονομικό πλεόνασμα που δημιουργείται σε αυτή την περίπτωση συντηρεί άμεσα την μελλοντική γενιά του πληθυσμού της ομάδας. Αυτό σημαίνει πως μια εδραίωση ταξικού διαχωρισμού στην παραγωγή, με την απαλλοτρίωση του οικονομικού πλεονάσματος που αυτή φέρνει, θα σήμαινε και την μελλοντική κατάρρευση της κοινωνικής ομάδας, αφού δεν θα υπάρχει πλέον η δυνατότητα συντήρησης των μελλοντικών μελών που θα την απαρτίζουν, καθώς το πλεόνασμα που θα τους συντηρούσε έχει απαλλοτριωθεί. Το χαμηλό επίπεδο του οικονομικού πλεονάσματος σε αυτές της κοινωνίες, καθώς και το γεγονός πως παίρνουν μέρος στην παραγωγή όλοι όσοι έχουν την δυνατότητα να το κάνουν φράζει έμμεσα την ανάπτυξη ταξικών διαχωρισμών μέσα στην παραγωγή και την ανάπτυξη ταξικών συστημάτων.

Με τη μετέπειτα ανάπτυξη της γεωργίας κατά την διάρκεια της νεολιθικής επανάστασης που αποτέλεσε καθοριστικό ρόλο στην δυνατότητα συσσώρευσης του οικονομικού πλεονάσματος, αρχίζει πλέον και το ερώτημα για το πώς θα διαμοιραστεί και θα αξιοποιηθεί το συσσωρευμένο

[13] Marshall Sahlins, Stone Age Economics, Aldine-Atherton, 1972, Σελίδες 17-18. Ακόμα και όταν οι άνθρωποι αυτών τον κοινωνιών δημιουργούν προσωρινά κάποιο πλεόνασμα, όπως για παράδειγμα όταν σκοτώνουν ένα ζώο που δεν μπορεί να καταναλωθεί ολόκληρο σε μια μέρα, την επόμενη μέρα δεν πηγαίνουν για κυνήγι.

οικονομικό πλεόνασμα μέσα στην ευρύτερη κοινωνία[14], ανοίγοντας τον δρόμο για την εξέλιξη διαφόρων ταξικών και μη ταξικών οργανωτικών πλαισίων μέσα στην παραγωγική διαδικασία.[15] Αυτά τα οργανωτικά πλαίσια θα ερευνήσουμε σε γενικές γραμμές πιο κάτω, με σκοπό την αναγνώριση των διάφορων οικονομικών συστημάτων που υπήρξαν ιστορικά, αλλά και που επιβιώνουν μέχρι και τον 21ο αιώνα περνώντας απαρατήρητα από τη μοντέρνα κεϋνσιανή και νέο-κλασική οικονομική θεώρηση, η οποία αρνείται να αναγνωρίσει το ίδιο το πρόβλημα οργάνωσης της πλεονασματικής παραγωγής, σε αντίθεση με την κλασική πολιτική οικονομία η οποία το μελετούσε συστηματικά.

[14] Chris Harman, A People's History of the World, Verso, 2008, Σελίδες 18-19.

[15] Όταν λοιπόν αναφερόμαστε στο οικονομικό πλεόνασμα μέσα στα πλαίσια αυτών των συστημάτων, θεωρούμε δεδομένο πως υπάρχει η δυνατότητα συσσώρευσης του, σε αντίθεση με τον πριμιτιβιστικό κομμουνισμό.

Ταξικά Συστήματα Παραγωγής

Σκλαβιά και Παραγωγή

Η χρήση των σκλάβων στην παραγωγή είναι ίσως η πιο αρχαία και πιο ευθής μορφή ταξικής παραγωγής για την οποία γνωρίζουμε.

Σε μια σχέση σκλάβου – αφέντη, ο σκλάβος αντιμετωπίζεται σαν ιδιοκτησία του αφέντη, ο οποίος μπορεί να τον χρησιμοποιήσει όπως αυτός θεωρεί πρέπον (η ρύθμιση της σχέσης αφέντη – σκλάβου, παρόλα αυτά είναι, ένα πιθανό ενδεχόμενο που έχει εμφανιστεί ιστορικά). Εδώ, όχι μόνο τα μέσα παραγωγής ανήκουν στην τάξη-απαλλοτριωτής (τον αφέντη) που τα παρέχει στον σκλάβο για σκοπούς πλεονασματικής παραγωγής, αλλά και το ίδιο το εργατικό δυναμικό αντιμετωπίζεται σαν ένα κομμάτι των μέσων παραγωγής, σαν ωμή ιδιοκτησία. Σκλάβοι έχουν χρησιμοποιηθεί για διαφορές εργασίες σε όλους τους τομείς της παραγωγής, σε διάφορες ιστορικές περιόδους – θα αναφερθούμε σε ένα παράδειγμα, τις Αμερικάνικες φυτείες του 18ου-19ου αιώνα οι οποίες λειτουργούσαν με την χρήση σκλάβων σαν εργατικά χέρια.

Οι σκλάβοι σε αυτή την περίπτωση παρήγαγαν ένα συνεχές πλεόνασμα στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας, το οποίο εξολοκλήρου περνούσε στα χέρια του αφέντη για το δικό του όφελος. Ο ίδιος ο σκλάβος, καθώς και τα παιδιά του, ανήκαν σαν ιδιοκτησία στον αφέντη, που του επέτρεπε έτσι να συνεχίσει την αναπαραγωγή του ίδιου του εργατικού του δυναμικού μέσω της σεξουαλικής αναπαραγωγής των σκλάβων του[16]. Εδώ έχουμε την πιο ξεκάθαρη και ωμή ταξική οργάνωση της παραγωγής, όπου ότι παράγεται από την παραγωγική τάξη απαλλοτριώνεται εξ ολοκλήρου από την τάξη των απαλλοτριωτών, ακόμη και η ίδια η παραγωγή ανθρώπων. Στην σχέση σκλάβου – αφέντη, ο αφέντης παρείχε τις βασικές ανάγκες επιβίωσης στους σκλάβους του, αφού η απόλυτη εξαθλίωση των σκλάβων θα οδηγούσε και στην κατάρρευση της παραγωγικότητας τους. Σε κάποιες περιπτώσεις, ο αφέντης παρείχε και κάποιες μορφές διασκέδασης, πάντα όμως στο πλαίσιο ενός συστήματος ψυχολογικού και σωματικού

[16] Η εναλλακτική λύση ήταν η απόκτηση σκλάβων από την αγορά ή η βίαιη απόκτηση σκλάβων από άλλες χώρες/περιοχές/κοινωνικές ομάδες, όπως π.χ. την Αφρική ή τους Ινδιάνους της Αμερικής.

εκφοβισμού για τον σκοπό καλύτερου έλεγχου πιθανών εξεγέρσεων από τη μεριά των σκλάβων.[17]

Οι ακριβείς περιστάσεις υπό τις οποίες αναπτύχτηκε και θεσμοποιήθηκε αρχικά η ιδέα της σκλαβιάς μας είναι άγνωστες. Με τα δεδομένα τα οποία γνωρίζουμε, η σκλαβιά αναπτύχθηκε στην περίοδο της προϊστορίας, που καθιστά την ακριβή περιγραφή της εδραίωσης της αντίληψης του άνθρωπου ως σκλάβου, αδύνατη. Μπορούμε στο σημείο αυτό να κάνουμε μόνο κάποιες εστιασμένες υποθέσεις, αναγνωρίζοντας πάντα την περιορισμένη αναλυτική τους αξία.

Με την ανάπτυξη της γεωργίας μπορούμε πλέον να μιλάμε για την εγκαθίδρυση πλεονασματικής παραγωγής η οποία καταργεί την ανάγκη των ανθρώπων να δρουν σαν τροφοσυλλέκτες και κυνηγοί, αφού πλέον τα διάφορα λαχανικά και φρούτα παράγονται γεωργικά και συστηματικά, ενώ το κυνήγι αντικαθιστάται από την εξημέρωση των ζώων για γεωργική παραγωγή. Με την παραγωγή πλεονάσματος στον τομέα της τροφής, μπορεί πλέον μια ομάδα ανθρώπων να ασχολείται με περαιτέρω πλεονασματική παραγωγή, αφού οι τροφικές τους ανάγκες παράγονται πλέον από άλλους ανθρώπους και όχι από τους ιδίους. Εδώ προφανώς βλέπουμε σίγα σίγα την ανάπτυξη της διαίρεσης της εργασίας[18] που πιθανώς να οδήγησε τους ανθρώπους στην ανάπτυξη της αντίληψης των υλικών αγαθών και άλλων ζωντανών οργανισμών ως προσωπική ιδιοκτησία, αφού πλέον οι άνθρωποι δεν παρήγαγαν συλλογικά τα ίδια υλικά αγαθά[19]. Από αυτό το σημείο η αντίληψη των ίδιων των ανθρώπων σαν προσωπική ιδιοκτησία μπορεί να θεωρηθεί ως μια λεπτή κλωστή η οποία σε κάποια στιγμή κόπηκε.

Μια άλλη προσέγγιση μπορεί να βασιστεί στις διάφορες αρπακτικές ομάδες που εμπλέκονταν σε πόλεμο και απαλλοτρίωση υλικών αγαθών από άλλες ανθρώπινες κοινωνίες. Θα μπορούσε κανείς να πει πως τέτοιες ομάδες αντιμετώπιζαν τις υπόλοιπες κοινωνίες με τις οποίες έρχονταν σε επαφή όπως οι θηρευτικές και τροφοσυλλεκτικές κοινωνίες αντιλαμβάνονταν τη φύση, δηλαδή σαν υλικά αγαθά προς απαλλοτρίωση (από τη φύση στον άνθρωπο). Παρόλα αυτά δεν

---

[17] Howard Zinn, A People’s History of the United States, HarperCollins Publishers, 2010, Κεφάλαιο: Slavery without Submission, Emancipation without Freedom.

[18] Μια πάρα πολύ απλοϊκή διαίρεση της εργασίας μπορεί να παρατηρηθεί και σε τροφοσυλλεκτικές και θηρευτικές κοινωνίες με βάση το φύλο των ανθρώπων. Παρόλα αυτά αυτές οι διαιρέσεις δεν ήταν απόλυτες ή εξελιγμένες, καθώς οι άντρες και οι γυναίκες ασχολούνταν σε μεγάλο βαθμό με κοινές δραστηριότητες.

[19] Εδώ εννοούμε συλλογικά σαν κοινωνία. Μέσα στην ίδια την παραγωγή μπορεί να υπήρχε συλλογικότητα, παρόλα αυτά μπορούμε να υποθέσουμε εδώ για σκοπούς ανάλυσης πως ως κοινωνία δεν εργάζονταν πλέον όλοι οι άνθρωποι συλλογικά στον ίδιο τομέα, όπως στις πριμιτιβιστικές κομμουνιστικές κοινωνίες.

μπορούμε να ξέρουμε με σιγουριά αν αυτές οι ομάδες ήταν θηρευτικές και τροφοσυλλεκτικές ή αγροτικές. Με την επαφή δύο ομάδων και τη διεξαγωγή πολέμου μεταξύ τους, βλέπουμε την απαλλοτρίωση των υλικών αγαθών από τη μια ομάδα εις βάρος της άλλης. Αρπακτικές ομάδες που ενώ αρχικά φαίνεται να σκότωναν τα μέλη της άλλης ομάδας, ή ακόμη και να τα ενσωμάτωναν στη δική τους κοινωνία μετά τη διαμάχη, πιθανώς σε ένα σημείο να άρχισαν να αντιμετωπίζουν τους ίδιους τους ανθρώπους σαν υλικό αγαθό προς απαλλοτρίωση μετατρέποντας τους σε σκλάβους. Από αυτή τη σκοπιά, η αντίληψη των ανθρώπων ως σκλάβων διαδόθηκε με την περαιτέρω επαφή αυτών των αρπακτικών κοινωνιών με άλλες ανθρώπινες κοινωνίες.

Πιθανόν και οι δύο παραπάνω υποθέσεις να είναι λανθασμένες. Στην ανάλυση μας θα αποφύγουμε να επικεντρωθούμε στην πηγή της ανόδου της αντίληψης των ανθρώπων ως σκλάβων, αλλά θα δώσουμε έμφαση στην ίδια την ύπαρξη της σκλαβιάς μέσα στις ανθρώπινες κοινωνίες. Με όποια διαδικασία και να εμφανίστηκε αρχικά η σκλαβιά, είναι γεγονός ότι είναι ένα εδραιωμένο σύστημα εκμετάλλευσης για σκοπούς πλεονασματικής παραγωγής μέσα στην ανθρώπινη ιστορία, επιβιώνοντας μέχρι και τον 21° αιώνα κάτω από τη σκιά των νόμων που εφαρμόστηκαν για να την εξαλείψουν.

Φεουδαρχικό Σύστημα Παραγωγής

Το φεουδαρχικό σύστημα είναι ένα κλασικό ιστορικό παράδειγμα μιας ταξικής οργάνωσης της παραγωγής, το οποίο έγινε κυρίαρχο στην Ευρώπη τον 9°-10°αιώνα και επιβίωσε μέχρι και τον 19° αιώνα[20]. Στα πλαίσια του φεουδαρχικού συστήματος, βρίσκουμε δύο τάξεις – τους φεουδάρχες και τους δουλοπάροικους. Ένας φεουδάρχης είχε στην ιδιοκτησία του μεγάλη έκταση γης στην οποία δούλευαν οι δουλοπάροικοι. Η σχέση μεταξύ δουλοπάροικου – φεουδάρχη, σε αντίθεση με την σκλαβιά, δεν ήταν μια απόλυτης υποταγής στον φεουδάρχη. Ο δουλοπάροικος ήταν μεν δεσμευμένος προς τη γη του φεουδάρχη, αλλά δεν άνηκε σε αυτόν, και είχε μια σειρά από δικαιώματα τα οποία ο φεουδάρχης όφειλε να τηρεί, όπως το δικαίωμα παραγωγής των αναγκών του στη γη του φεουδάρχη και τη δέσμευση από τη μεριά του

[20] Το φεουδαρχικό σύστημα παραγωγής δεν περιορίζεται μονάχα στην Ευρώπη και στην ιστορική περίοδο πριν τον 20° αιώνα.

φεουδάρχη για την ασφάλεια των δουλοπάροικων του.[21] Αν και υπήρχαν διάφορες εκδοχές στην κατανομή της εργασίας για τον δουλοπάροικο, σε γενικές γραμμές μπορούμε να δώσουμε το επόμενο παράδειγμα για τη φεουδαρχική οργάνωση της παραγωγής. Ο δουλοπάροικος εργαζόταν στη γη του φεουδάρχη τις τρείς μέρες της εβδομάδας, με το αποτέλεσμα της εργασίας να ανήκει εξ ολοκλήρου στον φεουδάρχη.[22] Ο δουλοπάροικος εργαζόταν άλλες τρείς μέρες σε ένα κομμάτι γης που του είχε παραχωρηθεί από τον φεουδάρχη για προσωπική χρήση, και το αποτέλεσμα της εργασίας του μπορούσε να το κρατήσει για αυτόν και την οικογένεια του, ενώ για μια μέρα η εργασία σταματούσε.[23]Οι δουλοπάροικοι ήταν δεσμευμένοι προς την γη στην οποία ζούσαν, και δεν μπορούσαν να μετακινηθούν ελεύθερα. Ως αποτέλεσμα, η νέα γενιά δουλοπάροικων ήταν υποχρεωμένη να συνεχίσει να εργάζεται όπως η προηγούμενη γενιά, στη γη του φεουδάρχη, συνεχίζοντας έτσι τις φεουδαρχικές κοινωνικές σχέσεις[24].

Η βάση του φεουδαρχικού συστήματος ήταν η ιδιοκτησία της καλλιεργήσιμης γης, αλλά και των περισσότερων γεωργικών ζώων από τον φεουδάρχη. Εκτός αυτού, ο φεουδάρχης κατείχε στην ιδιοκτησία του τους μύλους, που ήταν απαραίτητοι για την μετατροπή του σιταριού σε ψωμί. Έχοντας στην ιδιοκτησία του τα παραπάνω, ο φεουδάρχης έλεγχε τα απαραίτητα μέσα παραγωγής για την παραγωγή της τροφής στη φεουδαρχική κοινωνία, καθιστώντας έτσι τους δουλοπάροικους εξαρτώμενους στο φεουδάρχη για την κάλυψη των αναγκών τους. Αν και οι δουλοπάροικοι κρατούσαν το προϊόν της εργασίας τους από την γη που τους είχε παραχωρήσει ο φεουδάρχης, για να μπορέσουν να τη μετατρέψουν σε τροφή (αφού εδώ μιλάμε κυρίως για σιτάρι), αναγκάζονταν να πληρώνουν για να χρησιμοποιήσουν τον μύλο του φεουδάρχη, αφού δεν είχαν πρόσβαση σε δικό τους μύλο, ή τους απαγορευόταν η πρόσβαση σε μύλους αλλά ακόμη και φούρνους που δεν άνηκαν στον φεουδάρχη[25]. Η φεουδαρχική οργάνωση της παραγωγής επέτρεπε στον φεουδάρχη να αποκτά, χωρίς να λαμβάνει μέρος στην εργασία, το οικονομικό πλεόνασμα που παραγόταν από τους δουλοπάροικους και να αποφασίζει για τη χρήση του, ενώ οι δουλοπάροικοι αντλούσαν λίγο περισσότερο από τις βασικές τους ανάγκες λόγω του μειωμένου χρόνου που τους επιτρεπόταν να εργαστούν στο δικό τους κομμάτι γης,

[21] Marc Bloch, Feudal Society Volume 1: The Growth of Ties of Dependence, Routledge, 2004, Σελίδα 224.
[22] Αξίζει να αναφερθεί πως εδώ μιλάμε για κυρίως (αλλά όχι μόνο) γεωργική παραγωγή.
[23] i) Richard Wolff, Economic Update: "Contending Economic Theories", January 14, 2013, [http://www.rdwolff.com/content/economic-update-contending-economic-theories].
ii) Richard Wolff, Contending Economic Theories, MIT Press, 2012, Σελίδα 161.
[24] Marc Bloch, Feudal Society Volume 1: The Growth of Ties of Dependence, Routledge, 2004, Σελίδα 250.
[25] Marc Bloch, Feudal Society Volume 1: The Growth of Ties of Dependence, Routledge, 2004, Σελίδα 251.

αλλά και της δέσμευσής τους στη γη που τους περιόριζε σε ένα μικρό γεωργικό χώρο για την κάλυψη των προσωπικών αναγκών τους. Οι δουλοπάροικοι λοιπόν βρίσκονταν συνεχώς στα όρια της φτώχιας, και χωρίς τη δυνατότητα παραγωγής σημαντικού πλεονάσματος για τον εαυτό τους, βασίζονταν πλέον στο φεουδάρχη και τη γη που τους παρέδιδε για την επιβίωση τους. Ο φεουδάρχης, από την άλλη, διατηρούσε ένα υψηλό επίπεδο ζωής, καθώς συσσώρευε την εργασία όλων των δουλοπάροικων του φέουδου του, και έχοντας εξασφαλίσει την επιβίωση του χωρίς την ανάγκη εργασίας, απασχολούταν με μη παραγωγικά ζητήματα, όπως τέχνη, μόδα, φιλοσοφία, θεολογία κλπ.

Η κύρια αντίφαση στο φεουδαρχικό σύστημα εμφανιζόταν σε καιρούς κρίσεως[26]. Οι κρίσεις αυτές ήταν αποτέλεσμα της εξάρτησης της παραγωγής των βασικών αναγκών στις καιρικές συνθήκες που επηρέαζαν τη σοδειά και άρα απευθείας την ποιότητα ζωής της κοινωνίας. Μια κακή σοδειά μπορούσε να οδηγήσει από μείωση του επιπέδου ζωής των δουλοπάροικων μέχρι και σε γενικευμένο λιμό[27] - και ενώ οι φεουδάρχες επιβίωναν λόγο των αποθεμάτων τους, οι δουλοπάροικοι πέθαιναν της πείνας, ανήμποροι να αντιμετωπίσουν την έλλειψη τροφής. Εκτός αυτού, το φεουδαρχικό σύστημα βρισκόταν συνεχώς σε μια κατάσταση σταθερότητας, αναπαράγοντας συνεχώς το ίδιο πλεόνασμα και τις ίδιες παραγωγικές σχέσεις σε μια συγκεκριμένη προ-καθορισμένη γεωγραφική περιοχή. Η σταθερότητα αυτή ήταν που το έφερε σε αντίθεση με το καπιταλιστικό σύστημα τον 18^{ο}-19^{ο} αιώνα, αφού έφραζε την πρόσβαση των καπιταλιστών σε τεράστιους αριθμούς εργατικού δυναμικού και πρώτων υλών. Καταστρέφοντας λοιπόν το φεουδαρχικό σύστημα απελευθερώνονταν αυτοί οι παραγωγικοί πόροι για αξιοποίηση στην καπιταλιστική παραγωγή. Ως λογικό αποτέλεσμα οι δύο αυτές κοινωνικές τάξεις (φεουδάρχες και καπιταλιστές) βρίσκονταν σε συνεχή αντίθεση μεταξύ τους, με τη θριάμβευση της καπιταλιστικής τάξης και του καπιταλιστικού συστήματος επί της φεουδαρχίας τον 19^{ο} αιώνα[28].

---

[26] Κρίσεις που αφορούσαν την παραγωγή – η επιδημία ιώσεων, που δεν είχε απευθείας σχέση με την παραγωγή, (αλλά την επηρέαζε) ήταν επίσης ένας σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη κοινωνικών κρίσεων.

[27] Όπως ο λιμός του 1315 στην Ευρώπη.

[28] Eric Hobsbawm, The Age of Capital, Abacus, 2006, σελίδα 216.

Καπιταλιστικό Σύστημα Παραγωγής

Το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής έκανε έντονη την παρουσία του τον 17ο-18ο αιώνα και αναπτύχτηκε ραγδαία τον 19ο και τον 20ο αιώνα. Είναι το σύστημα οργάνωσης της πλεονασματικής παραγωγής στο οποίο εργάζεται πλέον η πλειοψηφία των εργαζομένων του 21ο αιώνα. Για το λόγο αυτό θα εστιάσουμε πιο έντονα την ανάλυση μας στο καπιταλιστικό σύστημα, ερευνώντας τις διάφορες παραλλαγές που έχουν εφαρμοστεί ιστορικά από τον 19ο αιώνα μέχρι και σήμερα.

Στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος, βρίσκουμε δύο κοινωνικές τάξεις μέσα στην παραγωγική διαδικασία, την καπιταλιστική τάξη και την εργατική τάξη[29]. Η καπιταλιστική τάξη (ή ο καπιταλιστής) έχει στην ιδιοκτησία της τα μέσα παραγωγής[30]. Σε αντίθεση με τα δύο προηγούμενα συστήματα ταξικής οργάνωσης, ο καπιταλιστής δεν αντιμετωπίζει το εργατικό του δυναμικό (τον εργάτη) σαν προσωπική ιδιοκτησία, ούτε το υποχρεώνει να παραμείνει σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή για την συνεχή παραγωγή πλεονάσματος μέσα από μια σχέση υποχρεώσεων και υπηρεσιών. Ο εργάτης προσλαμβάνεται από τον καπιταλιστή, δηλαδή συμφωνεί να εκτελεί μια προαποφασισμένη εργασία με τα μέσα παραγωγής τα οποία του παραχωρεί ο καπιταλιστής, για μια προαποφασισμένη χρονική περίοδο, σε ένα προαποφασισμένο χώρο, με ανταλλαγή ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό που ονομάζουμε μισθό[31]. Το αποτέλεσμα της εργασίας του εργάτη περνά στα χέρια και τον έλεγχο του καπιταλιστή, ο οποίος μπορεί πλέον να το διαχειριστεί όπως αυτός θέλει. Η προϋπόθεση της συνεχής ανανέωσης του καπιταλιστικού συστήματος είναι η δημιουργία και συνεχή ανανέωση μιας κοινωνίας όπου το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού δεν έχει στην κατοχή του τα μέσα

---

[29] Οι λέξεις αστός και προλεταριάτο, αν και έχουν ουσιαστικά την ίδια έννοια με τις λέξεις καπιταλιστής και εργάτης στα πλαίσια της ανάλυσης μας, θεωρήθηκαν προβληματικές. Η χρήση τους σαν πολιτικοί όροι από το σοσιαλιστικό, κομμουνιστικό και αναρχικό κίνημα (αλλά και στη μη Μαρξιστική κοινωνιολογία) έχουν πλέον μπερδέψει και αλλοιώσει την έννοια με την οποία θα θέλαμε να τις χρησιμοποιήσουμε. Οι λέξεις καπιταλιστής και εργάτης θεωρήθηκαν πιο ξεκάθαρες για τους σκοπούς της ανάλυσης μας.

[30] Στις μοντέρνες καπιταλιστικές οικονομίες, μια επιχείρηση ελέγχεται από περισσότερους από ένα καπιταλιστή μέσω από τις μετοχές (τους κυρίαρχους μετόχους). Για λόγους απλότητας θα αναφερόμαστε σε ένα καπιταλιστή στην ανάλυση μας, αν και αυτό δεν είναι αναγκαίο.

[31] Μπορεί κάποιος να υποθέσει πως αντί για χρήματα ο εργάτης θα μπορούσε να παραλαμβάνει κάποιο υλικό αγαθό για την εργασία του. Παρόλα αυτά, στον καπιταλισμό παρατηρούμε πως το χρήμα είναι πλέον η κοινωνικά αντιληπτή μορφή που παίρνει το οικονομικό πλεόνασμα, με την υλική του μορφή να είναι η εξαίρεση.

παραγωγής, αλλά κατέχει σαν ιδιοκτησία προς πώληση την εργατική του δύναμη[32], δηλαδή την ικανότητα του να εργαστεί. Υπό τέτοιες συνθήκες, η εργατική τάξη για να μπορέσει να επιβιώσει πρέπει να πωλήσει της παραγωγική της δύναμη, η οποία αγοράζεται από την καπιταλιστική τάξη για χρήση στην καπιταλιστική παραγωγή.

Λόγω της έντονης βιβλιογραφίας που ασκεί κριτική στην αντίληψη του καπιταλισμού ως ταξικού συστήματος παραγωγής[33], θεωρούμε πως πρέπει να εξηγήσουμε περαιτέρω τον ταξικό διαχωρισμό στην καπιταλιστική παραγωγή. Η καπιταλιστική παραγωγή είναι μια οργανωτική μορφή παραγωγής οικονομικού πλεονάσματος, όπως και τα προηγούμενα συστήματα που αναφέραμε. Για να υπάρξει καπιταλιστική παραγωγή πρέπει να υπάρξει μισθωτή εργασία, και άρα πρόσληψη εργατών. Η μόνη περίπτωση που ο καπιταλιστής είναι πρακτικά αδύνατον (ή αδυνατεί) να προσλάβει τους εργάτες, είναι όταν θα τους πληρώνει έναν μισθό ισότιμο με την αξία της υπηρεσίας ή των υλικών αγαθών που δημιούργησαν στην διάρκεια της παραγωγής[34]. Η διαφορά ανάμεσα στη συνολική αξία των μισθών και το κόστος των μέσων παραγωγής, και της αξίας των προϊόντων και υπηρεσιών που παράχθηκαν είναι το μέρος του οικονομικού πλεονάσματος που περνά στα χέρια του καπιταλιστή, και άρα η πηγή του προσωπικού του πλούτου. Ο καπιταλιστής συσσωρεύει συστηματικά το πλεόνασμα που παράγεται από τους εργάτες πέρα από τους μισθούς τους, διατηρώντας έτσι ένα υψηλότερο επίπεδο ζωής από την εργατική τάξη που εργάζεται στον χώρο παραγωγής του. Η σχέση αυτή μεταξύ καπιταλιστή – εργάτη δημιουργεί και το κίνητρο των δύο τάξεων να συγκρούονται για το επίπεδο των μισθών – η μια προσπαθώντας να τους μειώσει για να αυξήσει τα κέρδη της και η άλλη προσπαθώντας να τους αυξήσει για να βελτιώσει την ποιότητα ζωής της. Το καπιταλιστικό σύστημα λοιπόν είναι ακόμη ένα κλασικό παράδειγμα ταξικού διαχωρισμού στην παραγωγή, με μια τάξη-

---

[32] Η ικανότητα εργασίας δεν αντιμετωπίζεται σαν προσωπική ιδιοκτησία του εργαζόμενου προς πώληση στην σκλαβιά και την φεουδαρχία. Στην πρώτη περίπτωση ανήκει στον αφέντη, ενώ στη δεύτερη είναι δεσμευμένη προς τον φεουδάρχη.

[33] Ως επί το πλείστον η κριτική περιορίζεται στην κλασική Μαρξιστική ανάλυση του καπιταλιστικού ταξικού διαχωρισμού, που βασίζεται στην θεωρία της υπεραξίας.

[34] Μπορεί ο καπιταλιστής να το πράξει για κάποια χρονική διάρκεια εάν έχει κάποια άλλη πυγή κεφαλαίου (όπως άλλες επιχειρήσεις ή αποταμιεύσεις). Συνήθως σε τέτοιες περιπτώσεις δεν αυξάνεται ο μισθός αλλά αντίθετα, πέφτει η τιμή του προϊόντος, έτσι ώστε ο καπιταλιστής να καταφέρει να ενταχτεί και να ενσωματωθεί σε μια αγορά, μέσω του ανταγωνισμού των τιμών. Όταν φτάσει σε αυτό το σημείο οι τιμές επιστρέφουν σε επίπεδο που θα προσφέρει κέρδος (πλεόνασμα) στον καπιταλιστή. Αυτή η περίπτωση δεν έρχεται σε αντίθεση με τον ορισμό μας.

απαλλοτριωτή και μια παραγωγική τάξη να βρίσκονται στον πυρήνα της παραγωγής και των παραγωγικών σχέσεων.

Αυτή είναι η έντονη αντίθεση μεταξύ των κίνητρων των δύο τάξεων σε σχέση με το πλεόνασμα που φέρνει και την οργανωμένη διεξαγωγή του ταξικού πολέμου[35], με το κράτος να παίζει ρυθμιστικό αλλά και κατασταλτικό ρόλο ανάλογα με τις συνθήκες της κοινωνίας για την οποία μιλάμε. Η ρύθμιση της αντίθεσης μεταξύ καπιταλιστή – εργάτη έχει διαφοροποιήσει περαιτέρω την καπιταλιστική παραγωγή με βάση τον ρόλο που παίρνει το κράτος στην καπιταλιστική οικονομία. Σε γενικές γραμμές κάποιος μπορεί να εντοπίσει και να περιγράψει τρεις μορφές καπιταλιστικών οικονομιών που ενώ διατηρούν τον παραπάνω ταξικό διαχωρισμό στην παραγωγή, έχουν διαμορφώσει διαφορετικούς ρόλους για το κράτος και τη σημασία του στην διαχείριση της καπιταλιστικής οικονομίας.

Ως μια παρένθεση, θεωρούμε σημαντικό να αναφέρουμε την ιδιαίτερη (αλλά όχι ασυνήθιστη) περίπτωση της μικροκαπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής, όπου οι καπιταλιστές μιας επιχείρησης δουλεύουν ταυτόχρονα και ως εργάτες της, ενώ προσλαμβάνουν επιπρόσθετο εργατικό προσωπικό[36] το οποίο παράγει υπηρεσίες/αγαθά στα πλαίσια της σχέσης καπιταλιστή - εργάτη. Ο κύριος λόγος για τον οποίο υπάρχουν οι μικροκαπιταλιστικές οργανωτικές μορφές παραγωγής είναι το μικρό μέγεθος στο οποίο παραμένει μεγάλος αριθμός εταιριών, με αποτέλεσμα να αδυνατούν οι καπιταλιστές να συσσωρεύουν αρκετό οικονομικό πλεόνασμα για να προσλάβουν το απαραίτητο εργατικό δυναμικό που να τους επιτρέπει να απαλλάσσονται εντελώς από την ανάγκη εμπλοκής της προσωπικής τους παραγωγικής δύναμης στην παραγωγή. Εδώ βλέπουμε πώς οι καπιταλιστές συσσωρεύουν μαζί με το οικονομικό πλεόνασμα που παράγουν οι εργάτες τους πέρα από τους μισθούς τους, και το πλεόνασμα το οποίο παρήγαγαν οι ίδιοι. Μια μικροκαπιταλιστική μορφή παραγωγής, δεδομένου πως βρίσκει μεθόδους να αναπτυχθεί, μπορεί να μετατραπεί στη καπιταλιστική μορφή παραγωγής που αναφέραμε πιο πάνω, με τους καπιταλιστές να μην εμπλέκονται σαν εργάτες στην παραγωγική διαδικασία.

---

[35] Δηλαδή την συστηματική και στοχευόμενη επίθεση της μιας τάξης προς την άλλη για την αλλοίωση της υπάρχουσας κατάστασης σε σχέση με το πλεόνασμα, προς το όφελος της μιας από τις δύο τάξεις. Ο ταξικός πόλεμος μπορεί να εφαρμοστεί είτε περιορισμένα (μέσα σε ένα χώρο παραγωγής) ή και γενικευμένα (όπως η κατάργηση εργατικών δικαιωμάτων).

[36] Εάν δεν προσλάμβαναν εργατικό προσωπικό, δεν θα ήταν καπιταλιστικό σύστημα, αλλά αταξικό σύστημα παραγωγής. Εδώ θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι υπάρχει η δυνατότητα ένα αταξικό σύστημα επεκτείνοντας την παραγωγή του να αναπτυχθεί με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να μετατραπεί σε ταξικό. Θα αναφερθούμε σε αυτό το σημείο στη συνέχεια.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των διάφορων παραλλαγών της καπιταλιστικής οικονομίας θα θέλαμε να ξεκαθαρίσουμε πως θεωρούμε δεδομένη την ύπαρξη κράτους στον καπιταλισμό. Το κράτος[37] θεσμοποιεί νομικά την ατομική ιδιοκτησία των πολιτών που ωφελεί άνισα τους καπιταλιστές σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό, προσφέρει υπηρεσίες προστασίας μέσω της αστυνομίας και του στρατού προς τα συμφέροντα τους, και μπορεί να προσφέρει προστασία στη τοπική καπιταλιστική τάξη από ξένους καπιταλιστές μέσω της δημιουργίας νομίμων καρτέλ, της παραχώρησης κρατικών επιχορηγήσεων και την επιβολή προστατευτικής εμπορευματικής πολιτικής. Η συστηματική συσσώρευση πλούτου στα χέρια των καπιταλιστών, τους επιτρέπει επίσης να εξαγοράζουν πολιτικά κόμματα και κρατικές μηχανές με σκοπό την περαιτέρω επέκταση των συμφερόντων τους. Ο ίδιος ο καπιταλισμός λοιπόν, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την άνοδο του κρατικού παρεμβατισμού, ενώ η ταξική αντίθεση δημιουργεί της συνθήκες για εφαρμογή κρατικού παρεμβατισμού προς το συμφέρον μιας τάξης έναντι της άλλης. Όταν λοιπόν μιλάμε για παραλλαγές τις καπιταλιστικής οικονομίας, εννοούμε το μέγεθος επέμβασης της κρατικής μηχανής στην καπιταλιστική οικονομία.

1. Φιλελεύθερος Καπιταλισμός

Ο φιλελεύθερος καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από την μειωμένη επέμβαση του κράτους στην οικονομία και την παραγωγική διαδικασία. Μέσα στο φιλελεύθερο μοντέλο του καπιταλισμού, διατηρείται σε μεγάλο βαθμό η αυτονομία της ιδιωτικής παραγωγής να αντλήσει τους παραγωγικούς της πόρους και να πουλήσει το προϊόν της μέσω της «ελεύθερης» αγοράς, δηλαδή μιας αγοράς με μειωμένες κρατικές επεμβάσεις[38]. Η αγορά ρυθμίζει τις τιμές των προϊόντων προς πώληση, από τα μέσα παραγωγής και την εργατική δύναμη μέχρι και τα καταναλωτικά προϊόντα βασικών αναγκών και πολυτέλειας. Εδώ, ο πιο ξεκάθαρος οικονομικός ρόλος του κράτους είναι να θέσει τα νομικά πλαίσια στα οποία αναγνωρίζεται ή όχι η ανταλλαγή μέσω της αγοράς, όπως η θεσμοποίηση συμβολαίων, η ποινικοποίηση της οικονομικής απάτης ή της κλοπής ιδιωτικής ιδιοκτησίας κλπ. Κάτω υπό συνθήκες φιλελεύθερου καπιταλισμού, οι

[37] Ο ορισμός του κράτους που χρησιμοποιούμε στην ανάλυση μας πηγάζει από τον Max Weber και είναι ο ακόλουθος: Το κράτος είναι ο θεσμός που κατέχει το νόμιμο μονοπώλιο της βίας σε μια γεωγραφική περιοχή.

[38] Καμιά θεσμοποιημένη αγορά δεν είναι απόλυτα ελεύθερη από το κράτος, αφού το νομικό πλαίσιο της καθορίζεται από αυτό. Για αυτό τον λόγο η έννοια «ελεύθερη αγορά» έχει χαρακτηριστεί προπαγανδιστική.

καπιταλιστές είναι σε συνεχή ανταγωνισμό μεταξύ τους για το μερίδιο της αγοράς, ενώ, οι εργάτες βρίσκονται σε ανταγωνισμό για τις διαθέσιμες θέσεις εργασίας με τις διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης να καθορίζουν το αποτέλεσμα.

Η πηγή της φιλελεύθερης διαχείρισης του καπιταλισμού πηγάζει από την κλασική φιλελεύθερη αντίληψη της ανθρώπινης φύσης και της ηθικής, και των λογικών συνεπειών που ακολουθούν από αυτήν. Με βάση αυτή την αντίληψη, ο άνθρωπος έχει μια συγκεκριμένη ανθρώπινη φύση, η οποία, αντανακλάται στις πράξεις του όταν αφεθεί ελεύθερος να δράσει. Οι κλασικοί φιλελεύθεροι εδραίωσαν κάποια ανθρώπινα δικαιώματα ως τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου τα οποία θεωρούσαν πως υπήρχαν σε απόλυτο βαθμό όταν ο άνθρωπος βρισκόταν σε φυσική κατάσταση[39] και άρα σε περίοδο όπου δεν υπήρχε κρατικός περιορισμός της ελευθερίας του ατόμου. Συγκεκριμένα, ο Τζων Λοκ[40], όρισε τα θεμελιώδη φυσικά δικαιώματα του ατόμου ως: το δικαίωμα στη ζωή, την ιδιοκτησία και την ελευθερία. Η κλασική φιλελεύθερη ηθική καθορίζει πως το ηθικά σωστό είναι ο μη περιορισμός της ελευθερίας του ατόμου, με μοναδική εξαίρεση την περίπτωση καταπάτησης ή περιορισμού των φυσικών δικαιωμάτων ενός άλλου ατόμου, από τις πράξεις που πηγάζουν από την προσωπική ελευθερία του πρώτου. Στα πλαίσια αυτά, η ελεύθερη αγορά αντιμετωπίζεται σαν ένα παρακλάδι των ελευθεριών που προαναφέραμε, και ο φιλελεύθερος καπιταλισμός σαν μια φυσική κατάσταση του ανθρώπου, ο οποίος ασκώντας ελεύθερα τα φυσικά του δικαιώματα έρχεται σε συναίνεση με άλλους ανθρώπους, καταλήγοντας μέσα από την ανθρώπινη φύση στην διαμόρφωση του φιλελευθέρου καπιταλισμού ως το οικονομικό σύστημα. Το κράτος λοιπόν θεωρείται ο καταπιεστής της ανθρώπινης φύσης, ενώ ο φιλελεύθερος καπιταλισμός η πιο αγνή έκφραση της.

Το επιχείρημα της ανθρώπινης φύσης για την υποστήριξη των υπαρχόντων κοινωνικών σχέσεων μιας εποχής δεν είναι κάτι καινούργιο και δεν περιορίζεται μονάχα στον καπιταλισμό. Στο κομμάτι του έργου του Αριστοτέλη, όπου ασχολείται με τις σχέσεις σκλάβου – αφέντη, αν και ξεχασμένο από την μοντέρνα φιλοσοφία, είναι ένα κλασικό παράδειγμα χρήσης του επιχειρήματος της ανθρώπινης φύσης για την υποστήριξη και την ηθική δικαίωση των σχέσεων εκμετάλλευσης της δουλοκτήτης κοινωνίας. Ο Αριστοτέλης, αφού ξεκαθαρίζει πως οι άνθρωποι εκ φύσεως γεννιούνται σκλάβοι ή αφέντες, έρχεται να ορίσει φιλοσοφικά τα χαρακτηριστικά τα οποία καθορίζουν έναν άνθρωπο ως εκ φύσεως σκλάβο. Βλέπουμε επίσης πως στην περίοδο του

[39] Ο όρος που χρησιμοποιούσαν διάφοροι φιλόσοφοι του 17ου και του 18ου αιώνα για την κατάσταση του ανθρώπου πριν από την άνοδο του κράτους.
[40] John Locke, Second Treatise of Government, Hackett Publications, 1980.

18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, όπου άνθισε το εμπόριο σκλάβων από την Αφρική, η ψευδο-επιστήμη της φρενολογίας, σε συνδυασμό με τον «επιστημονικό» ρατσισμό, χρησιμοποιήθηκαν για να εδραιώσουν «αντικειμενικά» την υποτιθέμενη κατωτερότητα της Αφρικάνικης «φυλής», και άρα την ηθικά δίκαιη μεταχείριση των σκλάβων από τους Ευρωπαίους και Αμερικάνους αφέντες τους με βάση το επιχείρημα της φυσικής τους κατωτερότητας. Στην φεουδαρχική κοινωνία παρατηρούμε πως τον ρόλο της φιλοσοφίας και της ψευδο-επιστήμης έπαιρνε η θεολογία, η οποία όριζε τις φεουδαρχικές σχέσεις σαν το θέλημα του ίδιου του Θεού. Οι διάφορες κοινωνικές ομάδες που απάρτιζαν την φεουδαρχική κοινωνία βρίσκονταν σε συγκεκριμένη ιεραρχία, από τον ίδιο τον Θεό, και άρα βρίσκονταν σε μια φυσική κατάσταση ορισμένη από τον ίδιο τον δημιουργό της φύσης, του άνθρωπου και των πάντων, με αποτέλεσμα οι φεουδαρχικές σχέσεις να αντιμετωπίζονται σαν αιώνιες και αμετάκλητες, με οποιαδήποτε εκτροπή από το θεολογικό δόγμα να στοχοποιείται ως ανήθικη και αιρετική. Η χρήση του επιχειρήματος της ανθρώπινης φύσης για σκοπούς υποστήριξης μιας πολιτικής γραμμής δεν περιορίζεται μόνο στην τάξη-απαλλοτριωτής μιας ιστορικής εποχής. Ο αναρχικός Μιχαήλ Μπακούνιν, υποστήριζε πως, η αναρχική κοινωνία είναι η φυσική κατάσταση του ανθρώπου μέσα από την οποία, θα μπορούσε να εκφραστεί η πραγματική φύση του, η οποία ήταν καταπιεσμένη από το κράτος και τις ταξικές σχέσεις. Άρα, από αυτή την άποψη, ο αναρχισμός είναι η πολιτική κατεύθυνση την οποία θα πρέπει να πάρουμε αφού αυτή είναι η οργανωτική δομή της κοινωνίας η οποία υποστηρίζεται από την ίδια την ανθρώπινη φύση.

Τα προβληματικά στοιχεία της κλασικής φιλελεύθερης ανάλυσης πηγάζουν από την φιλελεύθερη αντίληψη της ανθρώπινης φύσης, αλλά και από τις αβάσιμες υποθέσεις στις οποίες βασίζεται η ανάλυση των προ-κρατικών κοινωνιών. Η ιδέα πως ο άνθρωπος έχει μια συγκεκριμένη φύση που παρέμεινε καταπιεσμένη για χιλιάδες χρόνια, μέχρι που εμφανίστηκε η ελεύθερη αγορά και ο καπιταλισμός για να την απελευθερώσει από την καταπίεση του κράτους και των φεουδαρχικών θεσμών είναι το λιγότερο αμφισβητήσιμη και το περισσότερο ξεκάθαρα λανθασμένη. Η επιστήμη της γενετικής έχει αποδείξει πως ο άνθρωπος δεν είναι ένα σταθερό μοντέλο το οποίο εμπεριέχει μια καθορισμένη μόνιμη «ανθρώπινη φύση», αλλά, ένα σύμπλεγμα γονιδίων το οποίο διαφοροποιείται από άτομο σε άτομο, γενιά σε γενιά και γεωγραφικό χώρο. Η μηχανική αντίληψη της ανθρώπινης φύσης, επίσης, δεν μπορεί να βασιστεί στη γενετική – η πεποίθηση πως τα γονίδια μας καθορίζουν εξ ολοκλήρου τη ζωή και την συμπεριφορά μας έχει ήδη καταρριφθεί από την επιστήμη της επιγενετικής, η οποία μελετά την επίδραση του

περιβάλλοντος πάνω στην «έκφραση» των γονιδίων μας και πως το περιβάλλον μπορεί να επηρεάσει την «έκφραση» των γονιδίων των επόμενων γενιών (π.χ. παιδιά, εγγόνια) με βάση το περιβάλλον μέσα στο οποίο έζησαν οι προγονοί τους. Η φιλελεύθερη αντίληψη της ανθρώπινης φύσης, καθώς και η γενικότερη φιλοσοφική αντιπαράθεση στο ερώτημα αν η φύση ή η ανατροφή καθορίζει την συμπεριφορά των ανθρώπων, δεν είναι μονάχα απλοϊκή και απαρχαιωμένη, αλλά ανούσια και παραπλανητική. Το πρόβλημα της ανθρώπινης φύσης και συμπεριφοράς είναι πολύ πιο περίπλοκο από την αντίληψη που έχουν για αυτό οι φιλοσόφοι – και φυσικά δεν υπάρχουν συμπερασματικά στοιχεία για το πώς ακριβώς η ανθρώπινη συμπεριφορά διαμορφώνεται και εδραιώνεται. Πιθανόν η ίδια η απόλυτη κατανόηση του θέματος να είναι αδύνατη για λόγους για τους όποιους δεν θα μπούμε στον κόπο να αναλύσουμε εδώ. Θα αρκεστούμε στο γεγονός πως οι αντιλήψεις της ανθρώπινης φύσης σαν αιώνια και προ-καθορισμένη αλλά και σαν αποκλειστικό αποτέλεσμα της επαφής του ανθρώπου με το περιβάλλον του (το γνωστό tabula rasa του Τζων Λοκ) είναι ριζικά λανθασμένες και άρα ακατάλληλες για να καθορίσουν πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα.

Πέρα από αυτό το σημείο, το δεύτερο πρόβλημα της κλασικής φιλελεύθερης αντίληψης είναι η αντίθεση των ανθρωπολογικών στοιχείων για τις προ-κρατικές κοινωνίες, με την φιλελεύθερη θεώρηση για αυτές, από την οποία αντλείται και η ιδέα των αιώνιων φυσικών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ο Λοκ, όπως και οι υπόλοιποι θεωρητές που βασίζονται στην ιδέα της φυσικής κατάστασης του ανθρώπου και του κοινωνικού συμβολαίου, αντιλαμβάνεται την προ-κρατική κοινωνία ως ατομιστική και όχι ως συλλογική, με αποτέλεσμα, να υποθέτει την αντίληψη των υλικών αγαθών ως προσωπική ιδιοκτησία, και την ελευθερίας ως την προσωπική ελευθερία του ατόμου μέσα σε αυτές τις κοινωνίες. Η αντίληψη της προσωπικής ιδιοκτησίας, παρόλα αυτά, είναι ένα ιστορικό δημιούργημα σχετικά μοντέρνων κοινωνιών, καθώς, στην μεγαλύτερη περίοδο της ανθρώπινης ύπαρξης οι άνθρωποι ζούσαν ως κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες, αναγνωρίζοντας, όπως έχουμε δει, τα υλικά αγαθά σαν συλλογική ιδιοκτησία της ευρύτερης κοινωνίας στην οποία ζούσαν[41]. Η ιδέα της προσωπικής ελευθερίας όπως την αντιλαμβάνονται οι φιλελεύθεροι, είναι επίσης ένα ξεκάθαρο ιστορικό αποτέλεσμα της εξέλιξης της δυτικής φιλοσοφίας, αφού προηγουμένως δεν την βρίσκουμε εδραιωμένη κοινωνικά. Άρα λοιπόν δεν μπορούμε να μιλάμε για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την αγορά σαν μια αιώνια, ή a priori, φυσική και αντικειμενική κατάσταση του ανθρώπου.

---

[41] Chris Harman, A People’s History of the World, Verso, 2008, Σελίδα 4.

Τα οικονομικά συμφέροντα που καθοδηγούν την καπιταλιστική τάξη δεν έχουν επιτρέψει ιστορικά την καθαρή εφαρμογή του φιλελεύθερου καπιταλισμού, όπως ορίστηκε από τους διάφορους φιλελεύθερους διανοητές του[42]. Κάτω από την υποτιθέμενη ελεύθερη αγορά, κάποιος μπορεί να εντοπίσει την ύπαρξη κρατικού παρεμβατισμού προς όφελος συγκεκριμένων καπιταλιστών, και την ύπαρξη καρτέλ και μονοψωνίων[43] για την ρύθμιση των τιμών των προϊόντων και των μέσων παραγωγής (συμπεριλαμβανομένου και του εργατικού δυναμικού). Τις περιόδους της υποτιθέμενης θριάμβευσης του φιλελεύθερου καπιταλισμού[44], για παράδειγμα, μπορούμε με ευκολία να εντοπίσουμε έντονο κρατικό παρεμβατισμό σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας. Τον 19ο αιώνα, ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο επικρατούσε μια φιλελεύθερη εφαρμογή του καπιταλισμού, ταυτόχρονα διατηρείτο ένα εθνικό μονοπώλιο πώλησης προϊόντων προς την Ινδία, μπλοκάροντας έτσι τον ανταγωνισμό και διατηρώντας μια σταθερή ζήτηση Βρετανικών προϊόντων προς όφελος της Βρετανικής καπιταλιστικής τάξης. Η εφαρμογή φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής σε τριτοκοσμικές χώρες στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, έρχεται σε αντίθεση με την πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών η οποία παραχωρεί κρατικές επιχορηγήσεις στους παραγωγούς γεωργικών προϊόντων, που μετέπειτα εξάγουν τα προϊόντα τους στις χώρες αυτές με χαμηλότερες τιμές από την τοπική παραγωγή, καταστρέφοντας έτσι τους τοπικούς ανταγωνισμούς και εξασφαλίζοντας το μεγαλύτερο μερίδιο της τοπικής αγοράς. Με τα σημερινά δεδομένα, μπορούμε με ευκολία να μιλήσουμε για μονοψώνια στην αγορά των κόκκων καφέ και κακάο, καθώς και για ολιγοπώλια στις αγορές της σοκολάτας, του καφέ και των οίκων αξιολόγησης πιστοληπτικής ικανότητας. Όταν λοιπόν αναφερόμαστε σε φιλελεύθερο καπιταλισμό, εννοούμε τον σχετικά μικρό ρόλο που λαμβάνει το κράτος στην παραγωγή και την ρύθμιση της οικονομίας, και όχι στο θεωρητικό μοντέλο των κλασικών φιλελεύθερων φιλοσόφων και οικονομολόγων, που δεν μπορεί να στηριχτεί στην βάση των ιστορικών στοιχείων σαν κάτι περισσότερο από μια θεωρητική διανόηση.

---

[42] Θα μπορούσε κάποιος να αναφερθεί στον καθαρό φιλελεύθερο καπιταλισμό σαν μια ουτοπία, ένα ιδεολογικό μοντέλο που είναι αδύνατο να εφαρμοστεί, λόγω της ίδιας της φύσης του συστήματος παραγωγής που θέλει να διατηρήσει.

[43] Το μονοψώνιο είναι η κατάσταση κατά την οποία υπάρχει ένας ή λίγοι αγοραστές ενός προϊόντος στην αγορά, ενώ υπάρχουν πολλοί παραγωγοί, επιτρέποντας έτσι στους αγοραστές να καθορίσουν την τιμή του προϊόντος που θα αγοράσουν.

[44] Από τον 19ο αιώνα μέχρι το 1929, και από τα τέλη της δεκαετίας του 70 μέχρι και τον 21ο αιώνα.

2. Μικτή Οικονομία και Κράτος Πρόνοιας

Η δεύτερη μορφή διαχείρισης του καπιταλισμού είναι αυτή της μικτής οικονομίας και της εφαρμογής του κράτους πρόνοιας. Εδώ, βλέπουμε το κράτος να παίρνει σημαντικό ρόλο στην συνολική παραγωγή μιας χώρας, κυρίως μέσω κρατικοποιημένων εταιριών που στόχο τους έχουν να προσφέρουν φτηνές υπηρεσίες/προϊόντα στους πολίτες αλλά και φτηνές πρώτες ύλες στις εγχώριες ιδιωτικές εταιρίες. Η εφαρμογή μιας πολιτικής κράτους πρόνοιας, προϋποθέτει συνήθως κλιμακωτή φορολόγηση των ψηλότερων κοινωνικών τάξεων. Αυτή η φορολόγηση γίνεται μέσω του φόρου εισοδήματος, του εταιρικού φόρου, του φόρου πολυτέλειας κτλ, ενώ ο κρατικός μηχανισμός δρα σαν διαπραγματευτής μεταξύ των καπιταλιστών και των οργανωμένων συνόλων της εργατικής τάξης, των συντεχνιών, προς την διατήρηση της ταξικής ειρήνης, μέσω της εφαρμογής αποδεκτών συλλογικών συμβάσεων και από τις δύο μεριές. Το κράτος προνοίας προσφέρει στους πολίτες του διάφορα προνόμια, όπως δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, επίδομα ανεργίας, κατώτατο μισθό, κοινωνική ασφάλιση, συντάξεις, δωρεάν παιδεία και επιδόματα στις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού. Οι αγορές, παραμένουν σημαντικές σαν μέθοδος διανομής των υλικών αγαθών και των υπηρεσιών μέσα στην κοινωνία, αλλά ρυθμίζονται σε μεγάλο βαθμό από το κράτος. Μέσα στα πλαίσια της μικτής οικονομίας, βλέπουμε πως παρόλο που ο ταξικός διαχωρισμός στην παραγωγή μένει αναλλοίωτος, υπάρχει μια έμμεση αναδιανομή μέρους του οικονομικού πλεονάσματος που περνά στα χέρια της καπιταλιστικής τάξης, προς την παραγωγική τάξη και την ευρύτερη κοινωνία μέσα από τους μηχανισμούς του κράτους. Το μοντέλο της μικτής οικονομίας, βασίζεται, στην ιδέα της δίκαιης κατανομής του πλούτου, την ισότητα των ευκαιριών για όλους τους πολίτες μέσα στα πλαίσια του καπιταλισμού, και την διατήρηση της οικονομικής σταθερότητας μέσω της αποφυγής συνθηκών ταξικού πολέμου.

Αν και όπως αναφέραμε, ο κρατικός παρεμβατισμός δεν είναι κάτι άγνωστο στις φιλελεύθερες εφαρμογές του καπιταλισμού, η μικτή οικονομία διαφοροποιείται από τον φιλελεύθερο καπιταλισμό αφού θεσμοποιεί τον κρατικό παρεμβατισμό και ορίζει στο κράτος συγκεκριμένους επεμβατικούς ρόλους στη σχέση που έχει με τις δύο οικονομικές τάξεις. Ως γενική αντίληψη, το κράτος πρόνοιας εφαρμόστηκε σαν μια ανορθόδοξη οικονομική λύση προς την οικονομική κρίση του 1929, και θεσμοποιήθηκε μετά τη λήξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου σαν το επιθυμητό οικονομικό μοντέλο μιας χώρας. Η θεωρητική βάση της μικτής

οικονομίας βρίσκεται στην κεϋνσιανή σχολή σκέψης των οικονομικών, που πήρε το όνομα της από τον εμπνευστή της, τον Βρετανό οικονομολόγο Τζων Μέυναρντ Κέυνς, και μονοπωλούσε την οικονομική επιστήμη από το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου μέχρι και την δεκαετία του 1970. Με βάση την κεϋνσιανή θεώρηση, σε περιόδους οικονομικής ευφορίας η κυβέρνηση πρέπει να συσσωρεύει χρηματικά αποθέματα, τα οποία ξοδεύει μέσα στην οικονομία σε περιόδους κρίσης και ύφεσης, σταθεροποιώντας αρχικά, και μετέπειτα αυξάνοντας την συνολική ζήτηση της οικονομίας[45] με σκοπό την δημιουργία ανάπτυξης και οικονομικής ανάκαμψης. Αυτή η σχετικά απλοϊκή ιδέα για την αντιμετώπιση των αντιφάσεων του καπιταλισμού επεκτάθηκε μετέπειτα σε μια σειρά από δημοσιονομικές και νομισματικές οικονομικές πολιτικές, με αποτέλεσμα η λογική της κεϋνσιανής θεώρησης να έχει γίνει η βάση πάνω στην οποία κτίστηκε η ιδέα της συστηματικής επέμβασης της κρατικής μηχανής στην καπιταλιστική οικονομία, και μετέπειτα στο οικονομικό μοντέλο της μικτής οικονομίας και του κράτους προνοίας.

Ακόμα και μετά από την μεταλλαγή μικτών καπιταλιστικών οικονομιών σε φιλελεύθερες οικονομίες μετά την δεκαετία του ‘70, παρατηρούμε πως υπάρχει μερική επιβίωση των στοιχείων του κράτους πρόνοιας. Συγκεκριμένα, δυτικές οικονομίες έχουν διατηρήσει, σε διαφορετικό βαθμό βέβαια, τα επιδόματα σε ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, συντάξεις, ανεργιακά επιδόματα, δημόσια νοσοκομεία και άλλες υπηρεσίες, κατώτατους μισθούς, εργατικά δικαιώματα και δημόσια παιδεία[46]. Όπως και ο φιλελεύθερος καπιταλισμός, η μικτή οικονομία δεν είναι πάντοτε ένα ξεκάθαρο μοντέλο, αφού το τι καθιστά μια μικτή οικονομία ή ένα επεμβατικό κράτος, αλλάζει στη βάση του ορισμού που τους δίνουμε, και, της αντίληψης της ίδιας της κοινωνίας για το τι θεωρεί ως ελάχιστη αναγκαία κρατική παρέμβαση σε μια οικονομία. Είναι σημαντικό πάντως, να δώσουμε έμφαση στο γεγονός πως το μικτό μοντέλο της οικονομίας είναι μια ιστορική πραγματικότητα, σε αντίθεση με τον καθαρό φιλελεύθερο καπιταλισμό, που δεν υφίσταται ιστορικά αλλά παραμένει μια θεωρητική διανόηση φιλοσόφων και οικονομολόγων. Εμείς θα αντιλαμβανόμαστε στο παρών κείμενο την μικτή οικονομία στο ιστορικό της υπόβαθρό, χαρακτηρίζοντας «μικτή», μια καπιταλιστική οικονομία που βρίσκεται πρακτικά πιο κοντά στο μικτό οικονομικό μοντέλο της μεταπολεμικής εποχής από το υπαρκτό

[45] Η οποία σε μια κρίση μειώνεται, οδηγώντας σε μυώσεις μισθών και απολύσεις που οδηγούν σε περαιτέρω μείωση της συνολικής ζήτησης, συνεχίζοντας σε ένα φαύλο κύκλο την ύφεση.

[46] Αυτό φυσικά περιορίζεται σε συγκεκριμένες οικονομίες. Υπάρχουν οικονομίες στον φιλελεύθερο καπιταλιστικό κόσμο όπου υπάρχουν ελάχιστα, έως και μηδαμινά στοιχεία πρόνοιας από την κυβέρνηση.

φιλελεύθερο μοντέλο που προϋπήρχε της κρίσης του 1929, ή του φιλελευθερισμού που εφαρμόστηκε μετά την δεκαετία του 1970.

3. Κρατικός Καπιταλισμός

Ο όρος «κρατικός καπιταλισμός» αντιμετωπίζεται ως αμφιλεγόμενος, τόσο από ακαδημαϊκούς, όσο και από τον γενικότερο πληθυσμό, αφού, χρησιμοποιείται για να περιγράψει οικονομικά συστήματα τα οποία αποκαλούνταν σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά, τόσο από τους υποστηρικτές τους όσο και από τους αντιπάλους τους. Προς αποφυγή παρεξηγήσεων - για τον λόγο χρήσης, - αλλά και, την ένοια την οποία θέλουμε να δώσουμε στον όρο «κρατικός καπιταλισμός», οφείλουμε να αναφέρουμε σε γενικές γραμμές τις οικονομικές λειτουργίες των αποκαλούμενων σοσιαλιστικών οικονομιών και τις σχέσεις που αυτές οι λειτουργίες είχαν με την οργάνωση της πλεονασματικής παραγωγής. Ως ιστορικό παράδειγμα θα χρησιμοποιήσουμε την Σοβιετική Ένωση.

Η Σοβιετική Ένωση λειτουργούσε ως μια (όπως περιγράφτηκε μετέπειτα) σχεδιασμένη οικονομία. Το κράτος, δηλαδή, είχε στην ιδιοκτησία του τα μέσα παραγωγής και έλεγχε σχεδόν εξολοκλήρου την παραγωγή υπηρεσιών, προϊόντων και πρώτων υλών, προσχεδιάζοντας την συνολική παραγωγή στην οικονομία μέσω της οργάνωσης και εφαρμογής μακροχρόνιων οικονομικών σχεδίων. Ο ρόλος των αγορών για την διανομή των προϊόντων και των υπηρεσιών, ήταν σημαντικά μειωμένος σε σχέση με τα προαναφερόμενα μοντέλα[47] καθώς και έντονα ελεγχόμενος από το κράτος. Η κυβέρνηση προνοούσε για τον Σοβιετικό πολίτη ανάμεσα σε άλλα πράγματα τη στέγαση του, δωρεάν σύστημα υγείας και παιδείας, καθώς και εργατική απασχόληση. Μέσα σε αυτό το αρκετά διαφοροποιημένο οικονομικό σύστημα, υπάρχει ένα καθοριστικό στοιχείο που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, και αυτό είναι η οργανωτική δομή της πλεονασματικής παραγωγής στην Σοβιετική Ένωση. Όπως αναφέραμε πιο πάνω, η καπιταλιστική δομή της παραγωγής βασίζεται στην ύπαρξη δύο κοινωνικών τάξεων μέσα στην ίδια την παραγωγή – της παραγωγικής τάξης που παράγει το οικονομικό πλεόνασμα και ως αντάλλαγμα παίρνει ένας προκαθορισμένο μισθό, και της καπιταλιστικής τάξης της οποίας

---

[47] Σε αντίθεση με την κοινή αντίληψη, οι αγορές δεν καταργήθηκαν ποτέ απόλυτα στην Σοβιετική Ένωση αν και η χρήση και η επιρροή τους μειώθηκε αισθητά σε σχέση με τις φιλελεύθερες και μικτές καπιταλιστικές οικονομίες. Από την άλλη όμως, η μαύρη αγορά ήταν πάντα ένα σημαντικό στοιχείο της Σοβιετικής κοινωνίας.

ανήκουν τα μέσα παραγωγής και που συσσωρεύει το οικονομικό πλεόνασμα που παράγεται πέρα από τους μισθούς της παραγωγικής τάξης, αποφασίζοντας την χρήση του. Ενώ εντοπίζουμε με ευκολία τεράστιες αλλαγές στον ρόλο του κράτους μέσα στη Σοβιετική Ένωση και άλλες οικονομίες που ακολούθησαν το Σοβιετικό μοντέλο, η οργανωτική δομή μέσα στην παραγωγή παραμένει αναλλοίωτη. Η παραγωγική τάξη δουλεύει κάποιες προκαθορισμένες ώρες σε ένα προκαθορισμένο χώρο με μέσα παραγωγής τα οποία δεν της ανήκουν, παράγωντας ένα προκαθορισμένο προϊόν και παίρνοντας ως αντάλλαγμα ένα προκαθορισμένο μισθό, ενώ το πλεόνασμα που παράγεται πέρα από αυτό τον μισθό περνά στον έλεγχο μιας άλλης ομάδας ανθρώπων που αποφασίζουν πώς θα το χρησιμοποιήσουν. Στη βάση λοιπόν του Σοβιετικού μοντέλου βλέπουμε πως ο καπιταλιστικός ταξικός διαχωρισμός παραμένει, με τη μόνη ουσιαστική αλλαγή να βρίσκεται στο γεγονός πως αντί για ιδιωτικούς καπιταλιστές, όπως στις φιλελεύθερες καπιταλιστικές οικονομίες, έχουμε την ύπαρξη μιας κρατικής καπιταλιστικής τάξης που συσσωρεύει το οικονομικό πλεόνασμα της παραγωγής[48].

Ο όρος κρατικός καπιταλισμός χρησιμοποιείται για να περιγράψει το οικονομικό μοντέλο του καπιταλισμού όπου η παραγωγή και η συσσώρευση του οικονομικού πλεονάσματος από την καπιταλιστική τάξη πραγματοποιείται μέσα από την εφαρμογή μιας σχεδιασμένης οικονομίας, με το κράτος να έχει τον κύριο ρόλο στην διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας. Οι αλλαγές στη μετάβαση από μια φιλελεύθερη ή μικτή οικονομία σε μια σχεδιασμένη οικονομία είναι εξ ολοκλήρου μακροοικονομικές και ως επακόλουθο δεν αλλοιώνουν τον ταξικό διαχωρισμό στην παραγωγική διαδικασία. Θεωρούμε λοιπόν τις αποκαλούμενες σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές οικονομίες που βασίζονται στο Σοβιετικό μοντέλο, ως καπιταλιστικές οικονομίες της κρατικής μορφής, με μια τάξη-απαλλοτριωτή και μια παραγωγική τάξη στο κέντρο της πλεονασματικής παραγωγικής διαδικασίας.

[48] Για μια λεπτομερής ανάλυση της οργάνωσης της πλεονασματικής παραγωγής στη Σοβιετική Ένωση, βλέπε: Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR (Routledge Publications, 2002) από τον Richard Wolff και τον Stephen Resnick.

Αταξικά Συστήματα Παραγωγής

Όπως αναφέραμε ήδη, η αρχαιότερη κατάσταση του ανθρώπου σε σχέση με την παραγωγή, για την οποία γνωρίζουμε, είναι ο πριμιτιβιστικός κομμουνισμός, δηλαδή, μια αταξική μορφή οργάνωσης της παραγωγής όπου οι άνθρωποι δεν συσσωρεύουν οικονομικό πλεόνασμα ακόμα κι αν υπάρχει η δυνατότητα συσσώρευσης του, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αναπτυχθεί και να εδραιωθεί κάποιος ταξικός διαχωρισμός. Τα παραδείγματα καθαρού πριμιτιβιστικού κομμουνισμού αν και υπαρκτά, είναι ελάχιστα. Η επαφή των διαφόρων πριμιτιβιστικών κοινωνιών με πλεονασματικά και ταξικά συστήματα παραγωγής, σε συνδυασμό με τις πιέσεις που έφεραν αυτά τα συστήματα προς το πριμιτιβιστικό σύστημα μέσω της απαλλοτρίωσης και ιδιωτικοποίησης του γεωγραφικού χώρου του κυνηγιού και συλλογής τροφής, είχε ως αποτέλεσμα τη διάβρωση της αποτελεσματικότητας του συστήματος αυτού για την κάλυψη των αναγκών αυτών των κοινωνιών. Με τη συρρίκνωση του χώρου συλλογής τροφής και κυνηγιού, συρρικνώνονται και οι πόροι που θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν οι πριμιτιβιστικές κοινωνίες για κάλυψη των αναγκών τους, και άρα μειώνονται οι πιθανότητες επιβίωσης τους μέσα στο σύστημα του πριμιτιβιστικού κομμουνισμού. Ως αποτέλεσμα, αρκετές πριμιτιβιστικές κοινωνίες αναγκάζονται να παράγουν πλέον περαιτέρω πλεόνασμα είτε για σκοπούς κατανάλωσης, είτε για σκοπούς ανταλλαγής. Αυτές οι κοινωνίες δεν μπορούν να θεωρηθούν ένα καθαρό και κλασικό παράδειγμα επιβίωσης της προϊστορικής κοινωνικής οργάνωσης του ανθρώπου αφού πλέον η κοινωνία τους έχει «μολυνθεί» από στοιχεία μοντέρνων κοινωνιών.

Η συσσώρευση οικονομικού πλεονάσματος δεν σηματοδοτεί την απόλυτη ανάγκη ανάπτυξης ταξικών συστημάτων παραγωγής, αλλά μόνο τη δυνατότητα ανάπτυξης αυτών των συστημάτων. Προηγουμένως, αναλύσαμε αυτά τα συστήματα οργάνωσης της πλεονασματικής παραγωγής (σκλαβιά, φεουδαρχία και καπιταλισμός) τα οποία μπορούν να διαμορφωθούν μέσα από την άνοδο μιας τάξης απαλλοτριωτών μέσα στην παραγωγή. Η αντίθετη προσέγγιση είναι η διατήρηση μιας αταξικής οργάνωσης της παραγωγής μέσα στα πλαίσια της παραγωγής οικονομικού πλεονάσματος, και αυτήν την προσέγγιση θα μελετήσουμε πιο κάτω.

Ατομική Παραγωγή

Αν η πρώτη προϋπόθεση ενός ταξικού συστήματος παραγωγής είναι η παραγωγή και η συσσώρευση οικονομικού πλεονάσματος, η δεύτερη είναι η αναγκαιότητα ύπαρξης τουλάχιστον δύο ατόμων που να έχουν σχέση με αυτό το πλεόνασμα. Είναι λογικό επακόλουθο πως για να μπορέσουν να υπάρξουν οι ταξικές σχέσεις παραγωγής πρέπει να υπάρχουν τουλάχιστον δύο άνθρωποι οι οποίοι να παίρνουν τους ρόλους αυτών των ταξικών σχέσεων. Η ατομική παραγωγή λοιπόν, όπου ένα άτομο, το οποίο έχοντας στην κατοχή του τα μέσα παραγωγής του παράγει και μετέπειτα ελέγχει το οικονομικό του πλεόνασμα είναι εκ φύσεως ένα αταξικό σύστημα παραγωγής.

Η ατομική παραγωγή[49] όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί ένα σύστημα άμεσα εφαρμόσιμο σε γενικό πλαίσιο για δύο σημαντικούς λόγους. Το πρώτο, κύριο πρόβλημα, εντοπίζεται στο γεγονός ότι η αποδοτικότητα της παραγωγής είναι πάντοτε καλύτερη όταν εφαρμόζεται η διαίρεση της εργασίας η οποία προϋποθέτει την εμπλοκή δύο ή περισσοτέρων ατόμων στην παραγωγή. Με αυτή την λογική, οι άνθρωποι, ιστορικά, έχουν διαμορφώσει τεχνικές παραγωγής οι οποίες προϋποθέτουν την συνεργασία διαφόρων ατόμων στην παραγωγική διαδικασία, και άρα η ιδέα εφαρμογής της ατομικής οργάνωσης της παραγωγής σε γενικό πλαίσιο φαντάζει το λιγότερο μη ρεαλιστική εώς και αδύνατη. Πέραν τούτου, η ατομική παραγωγή ακόμη κι αν εφαρμοζόταν σε γενικό πλαίσιο, θα ήταν αδύνατο να εφαρμοστεί μέσα στην μοντέρνα μονογαμική οικογένεια εκτός φυσικά και αν η ίδια η μονογαμική οικογένεια εξαφανιζόταν – θα αναφερθούμε στην οικογένεια και τη σχέση της με την πλεονασματική παραγωγή στην συνέχεια. Η ατομική παραγωγή λοιπόν, μπορεί να θεωρηθεί σαν μια εξαίρεση μέσα στην εδραιωμένη πρακτική της παραγωγής, ως ένα σύμπλεγμα οικονομικών συνεργασιών από διάφορους ανθρώπους μέσα στην ίδια την εσωτερική οργάνωση της. Αυτό φυσικά δεν αναιρεί την ύπαρξη και σημασία της ατομικής παραγωγής σαν ένα υπαρκτό αταξικό σύστημα παραγωγής μέσα στην ευρύτερη κοινωνία, αλλά δείχνει μόνο τη βασική αντίφαση της με το σύνολο των υπόλοιπων οργανωτικών μορφών παράγωγης.

Αυτό που δελέασε την κλασική φιλελεύθερη σκέψη στην υποστήριξη της ατομικής παραγωγής ήταν η αυτονομία και η ελευθερία του ατόμου να κάνει ότι θέλει με την παραγωγή

[49] Άλλες ονομασίες για την ατομική παραγωγή που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι η 'αρχαία μορφή παραγωγής' και ο 'αυτοεργοδοτούμενος επαγγελματίας'.

και ιδιοκτησία του. Οι κλασικοί φιλελεύθεροι φιλόσοφοι, προβάλλοντας την έντονη απέχθεια τους προς τη φεουδαρχία, έδιναν έμφαση στην προσωπική ελευθερία του ατόμου και στο ιερό δικαίωμα του να απολαμβάνει τους καρπούς του κόπου του, κάτι που όπως είδαμε δεν επέτρεπε η φεουδαρχία. Μια ιδεολογία όμως η οποία αντιμετωπίζει τον άνθρωπο σαν ένα αυτόνομο άτομο διαχωρισμένο από την υπόλοιπη κοινωνία και τους κοινωνικούς θεσμούς, αναγκαστικά θα κατέληγε σε προβληματικά συμπεράσματα και μια ελλιπής κατανόηση των κοινωνικών συνθηκών. Παρατηρήσαμε ήδη τα προβλήματα που παρουσιάζει η κλασική φιλελεύθερη αντίληψη της προ-κρατικής κοινωνίας και τα λανθασμένα συμπεράσματα που βγάζει. Ενώ λοιπόν ο κλασικός φιλελευθερισμός μπόρεσε να εντοπίσει και να εναντιωθεί σε ταξικά συστήματα όπως η σκλαβιά και η φεουδαρχία, απέτυχε παταγωδώς να αναγνωρίσει την ανάπτυξη του καπιταλισμού σαν ταξικό σύστημα παραγωγής αφού η ίδια η φιλελεύθερη σκέψη δεν επέτρεπε τη λογική διαχώριση της ατομικής παραγωγής από την καπιταλιστική. Το αποτέλεσμα αυτού του παραμερισμού ήταν η σταδιακή μετατροπή του φιλελευθερισμού από μια σοβαρή φιλοσοφική τάση σε ένα ιδεολογικό όπλο για την διατήρηση και ηθική δικαιολόγηση του καπιταλισμού ως το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής.

Κομμουνιστική Οργάνωση Της Παραγωγής

Το τι διαφοροποιεί την κομμουνιστική οργάνωση της παραγωγής από τα ταξικά συστήματα παραγωγής είναι η έλλειψη ταξικού διαχωρισμού σε σχέση με το πλεόνασμα στην εσωτερική οργάνωση της παραγωγής. Η παραγωγή οικονομικού πλεονάσματος υφίσταται χωρίς την ύπαρξη μιας παραγωγικής τάξης και μιας τάξης-απαλλοτριωτή στην βάση της παραγωγικής διαδικασίας αφού πλέον τα άτομα τα οποία παράγουν το οικονομικό πλεόνασμα, και γενικότερα έχουν σχέση με την παραγωγική διαδικασία, παίρνουν συλλογικά τις αποφάσεις για την διαδικασία παραγωγής και τον διαμοιρασμό του πλεονάσματος. Χωρίς λοιπόν μια ταξική διαίρεση στην βάση της παραγωγής, δεν υπάρχουν πλέον σκλάβοι, δουλοπάροικοι και εργάτες όπως τους έχουμε ορίσει, δηλαδή ως μέλη της παραγωγικής τάξης μέσα στα πλαίσια ενός ταξικού συστήματος παραγωγής, αφού η ίδια η ταξική διαίρεση η οποία μας επιτρέπει να μιλάμε για μια παραγωγική τάξη και μια τάξη απαλλοτριωτών δεν υφίσταται. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οργάνωσης της παραγωγής λοιπόν, τα άτομα τα οποία παράγουν το οικονομικό πλεόνασμα

παίρνουν συλλογικά τις αποφάσεις για τη χρήση του, τον διαμοιρασμό του και την ίδια την διαδικασία παραγωγής.[50]

Θεωρητικά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε την ύπαρξη κομμουνιστικών μορφών παραγωγής από τη στιγμή όπου εδραιώνεται η πρακτική της συσσώρευσης του οικονομικού πλεονάσματος αλλά δεν αλλοιώνεται το αταξικό σύστημα παραγωγής το οποίο η κοινωνία κληρονόμησε από τους προγόνους της οι οποίοι εργάζονταν με βάση τον πριμιτιβιστικό κομμουνισμό. Αυτό είναι ένα φαινόμενο το οποίο βλέπουμε να εξελίσσεται ως ένα βαθμό σε κοινωνίες ιθαγενών οι οποίοι λόγο της εξωτερικής πίεσης από ταξικά συστήματα παραγωγής αναγκάζονται να συσσωρεύουν κάποιο οικονομικό πλεόνασμα για να επιβιώσουν προσπαθώντας ταυτόχρονα να διατηρήσουν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής τους. Με την εδραίωση του ταξικού διαχωρισμού στην παραγωγή η κομμουνιστική οργάνωση της παραγωγής περιορίστηκε και συρρικνώθηκε, παρόλα αυτά, ποτέ δεν εξαφανίστηκε τελείως. Μπορούμε να αναγνωρίσουμε διάφορες κομμουνιστικές μορφές οργανώσεις της παραγωγής μέσα σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και κοινωνικές συνθήκες. Θα αρκεστούμε σε μερικά παραδείγματα για σκοπούς επεξήγησης του πιο πάνω ισχυρισμού.

Παραδείγματα κομμουνιστικών οργανωτικών μορφών της παραγωγής παρατηρούμε για παράδειγμα κατά την διάρκεια της Ρώσικης επανάστασης του 1917 και του Ισπανικού εμφυλίου του 1936-39. Τόσο τα αρχικά σοβιέτ (συμβούλια εργατών) στη Ρωσία του 1917, όσο και οι απόπειρες των αναρχικών στην Ισπανία να οργανώσουν την παραγωγική διαδικασία είχαν ξεκάθαρα κουμμουνιστικά χαρακτηριστικά στην εσωτερική οργάνωση της παραγωγής. Η τάση προώθησης κομμουνιστικών οργανωτικών μορφών παραγωγής εμφανίζεται επίσης συστηματικά μέσα στις επαναστάσεις και κοινωνικές αναταραχές του 20ου αιώνα[51]. Παρόλα αυτά, στην περίπτωση της Ρωσίας τα σοβιέτ

---

[50] Για σκοπούς καλύτερης ανάλυσης και διευκρίνησης ίσως να ήταν χρήσιμό να ορίζαμε με ένα νέο όρο τα άτομα τα οποία εργάζονται υπό κομμουνιστικές συνθήκες οργάνωσης της παραγωγής (για παράδειγμα, ως συνεργάτες). Ο λόγος που ένας νέος όρος θα ήταν χρήσιμός είναι για να αποφευχθεί η σύγχυση που δημιουργείται όταν γίνονται αναφορές σε αυτά τα άτομα σαν μέλη της εργατικής τάξης. Η εργατική τάξη είναι η παραγωγική τάξη μέσα στα πλαίσια μιας καπιταλιστικής μορφής παραγωγής. Με την κατάργηση του καπιταλισμού σε ένα χώρο παραγωγής καταργείται και η εργατική τάξη αφού οι συνθήκες που την έφεραν στην επιφάνεια (ο καπιταλιστικός ταξικός διαχωρισμός) εξαφανίζονται. Μια νέα ορολογία λοιπόν θα ήταν χρήσιμη για την αναγνώριση των αταξικών συνθηκών στην εσωτερική οργάνωση ενός χώρου παραγωγής, αλλά και για την αποφυγή διάβρωσης της έννοιας της εργατικής τάξης ως ένα ιστορικό αποτέλεσμα της εφαρμογής της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής ως το κυρίαρχο σύστημα της πλεονασματικής παραγωγής μετά τον 19ο αιώνα.

[51] Για περεταίρω πληροφορίες σε σχέση με την κομμουνιστική οργάνωση της παραγωγής κατά την διάρκεια επαναστατικών περιόδων βλέπε: Ours to Master and to Own: Workers' Control From the Commune to the Present, Εκδόσεις Haymarket.

αποδυναμώθηκαν και έπεσαν εν τέλει υπό τον έλεγχο του κρατικού καπιταλισμού, ενώ στην Ισπανία οι αναρχικοί ηττήθηκαν και καταστάληκαν από τις στρατιωτικές δυνάμεις του Φράνκο.

Η κομμουνιστική μορφή της παραγωγής δεν περιορίζεται όμως μονάχα σε περιόδους επαναστάσεων ή σε οργανωτικές μορφές που πηγάζουν από το μακρινό παρελθόν. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός πως η κομμουνιστική μορφή οργάνωσης της παραγωγής έχει εφαρμοστεί και εδραιωθεί σε χώρους παραγωγής οι οποίοι λειτουργούν καθημερινά συρρικνωμένοι στα πλαίσια μιας κοινωνίας της οποίας το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής είναι το καπιταλιστικό (μέσα από τις διάφορες παραλλαγές του). Στην Ισπανία η εταιρία Mondragon λειτουργεί για πάνω από πενήντα χρόνια υπό ένα σύστημα εσωτερικής οργάνωσης της παραγωγής το οποίο έρχεται ιδιαίτερα κοντά στο κομμουνιστικό. Η εταιρία απαρτίζεται από ένα σύνολο συνεργατισμών των οποίων τα μέλη (τα οποία φτάνουν μέχρι τα 850,000 άτομα)[52] είναι οι ιδιοκτήτες της εταιρίας, παίρνουν ρόλο στη διαχείριση του χώρου παραγωγής τους και εκλέγουν δημοκρατικά τους διοικητές της εταιρείας.[53] Ακόμα ένα παράδειγμα από την Ισπανία είναι η πόλη της Μαριναλέντα όπου η εσωτερική οργάνωση της παραγωγής είναι χαρακτηριστικά κομμουνιστική. Η πόλη αυτή έχει οργανωθεί οικονομικά ως ένας αγροτικός συνεργατισμός, με τις αποφάσεις να παίρνονται μέσα από γενικές συνελεύσεις και από το δημοτικό συμβούλιο που εκλέγεται από τους κάτοικους. Η ανεργία βρίσκεται στο 0%[54], η ανισότητα είναι ριζικά χαμηλότερη από την υπόλοιπη κοινωνία ενώ η εγκληματικότητα και οι άστεγοι έχουν εξαλειφτεί.

Παραδείγματα εφαρμογής της κομμουνιστικής οργάνωσης της παραγωγής μπορούμε να παρατηρήσουμε σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Το αρτοποιείο Arizmendi, το αρτοποιό παραγωγής ψωμιού Alvarado και η εταιρία Isthmus Engineering η οποία εξειδικεύεται στην παραγωγή ρομποτικών μηχανών είναι μόνο μερικά από τα παραδείγματα χώρων παραγωγής στις Η.Π.Α. των οποίων η εσωτερική οργάνωση της παραγωγής είναι κομμουνιστική. Το εργοστάσιο παραγωγής κεραμικών Zanon στην Αργεντινή και η προσπάθεια των εργατών της ΒιοΜε στην Ελλάδα το 2012 να πάρουν τον έλεγχο της παραγωγής στα χέρια τους είναι μονάχα μερικά ακόμη παραδείγματα κομμουνιστικών οργανωτικών μορφών παραγωγής.

Βλέπουμε λοιπόν πως η κομμουνιστική οργάνωση της παραγωγής είναι μια πραγματικότητα και ένα υπαρκτό μοντέλο εσωτερικής οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, το οποίο έχει εφαρμοστεί σε όλους τους τομείς της μοντέρνας οικονομίας, εδραιωμένο μέσα στην

---

[52] Richard Wolff, Democracy at Work, Haymarket, 2012, σελίδα 128.

[53] Mondragon Corporation (2012), Mondragon Corporation Management Model 5th Edition, Μάρτης 2012.

[54] Fotheringham, Alasdair, 27% of Spaniards are out of work. Yet in one town everyone has a job, Εφημερίδα Independent, 12 Μαΐου 2013.

καθημερινότητα. Η αναφορά στην κομμουνιστική παραγωγή σαν μια ουτοπική αντίληψη/θεωρία, αλλά και το επιχείρημα της μη δυνατότητας εφαρμογής και επιβίωσης κομμουνιστικών μορφών παραγωγής είναι εντελώς λανθασμένη, αφού πρώτων η κομμουνιστική οργάνωση υπήρξε ιστορικά, δεύτερον, η κομμουνιστική οργάνωση υπάρχει στη μοντέρνα κοινωνία με πολυάριθμα παραδείγματα σε όλους τους τομείς της οικονομίας, και τρίτον, υπάρχουν παραδείγματα όπου η κομμουνιστική οργάνωση έχει εδραιωθεί και αντέξει μέσα στο χρόνο.

Το ερώτημα δεν είναι λοιπόν αν υπήρξε ή αν μπορεί να υπάρξει η κομμουνιστική οργάνωση της παραγωγής (κάτι που είναι δεδομένο και εμπειρικά αποδεδειγμένο) αλλά κατά πόσο η κομμουνιστική οργάνωση μπορεί να εδραιωθεί ως η κυρίαρχη μορφή οργάνωσης της παραγωγής μέσα σε μια κοινωνία και να διατηρηθεί μέσα στο χρόνο χωρίς να μετατραπεί/αντικατασταθεί από ένα ταξικό σύστημα οργάνωσης της πλεονασματικής παραγωγής. Είναι σημαντικό να τονίσουμε πως αν και όλοι οι προαναφερθέντες πάνω χώροι παραγωγής έχουν οργανώσει εσωτερικά τον έλεγχο του οικονομικού πλεονάσματος στα πλαίσια της κομμουνιστικής οργάνωσης, παραμένουν περιορισμένοι, συρρικνωμένοι και επηρεασμένοι από το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής της ευρύτερης κοινωνίας, που είναι το καπιταλιστικό. Τα προηγούμενα παραδείγματα δεν μπορούν λοιπόν να θεωρηθούν ως παραδείγματα κομμουνιστικών κοινωνιών, αλλά μονάχα ως παραδείγματα κομμουνιστικών χώρων παραγωγής οι οποίοι λειτουργούν μέσα στα πλαίσια κοινωνιών όπου το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής παραμένει ταξικό. Παρομοίως, η σκλαβιά και η φεουδαρχία έχουν επιβιώσει και διατηρήσει την παρουσία τους μέσα σε καπιταλιστικές κοινωνίες, χωρίς όμως να είναι πλέον τα κυρίαρχα συστήματα παραγωγής. Αυτή η ιστορική εξέλιξη αναγκάζει τα δύο αυτά ταξικά συστήματα παραγωγής να λειτουργούν μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής αγοράς, του ανταγωνισμού, των ιμπεριαλιστικών πολιτικών, των πιέσεων που ασκούν τα καπιταλιστικά μονοπώλια και ολιγοπώλια, και μιας πολιτικής διαδικασίας η οποία είναι βαθιά επηρεασμένη από τις σχέσεις τις οποίες παράγει η κυριαρχία της καπιταλιστικής παραγωγής. Είναι σαφές πως αν κάποιο από αυτά τα δύο συστήματα παραγωγής ήταν το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής στην θέση του καπιταλισμού, η σχέση κυριαρχίας που αναφέραμε θα αντιστρεφόταν, με αποτέλεσμα η καπιταλιστική παραγωγή να καταπιεζόταν ή να αναγκαζόταν να συμβιβαστεί με θεσμούς, διαδικασίες και πολιτικές του κυρίαρχου συστήματος παραγωγής. Έτσι λοιπόν δεν μπορούμε να αναφερόμαστε στα προηγούμενα παραδείγματα της κομμουνιστικής οργάνωσης της παραγωγής ως παραδείγματα

κομμουνιστικών κοινωνιών, αλλά μόνο ως παραδείγματα εφαρμογής της κομμουνιστικής οργάνωσης στα πλαίσια της κυριαρχίας ενός ταξικού συστήματος παραγωγής, λαβώνοντας έτσι υπόψη τα ιστορικά και υλικά πλαίσια μέσα στα οποία οι άνθρωποι αυτοί οργάνωσαν με αυτό τον τρόπο την παραγωγική τους διαδικασία.

Μετατροπή Αταξικών Συστημάτων σε Ταξικά

Η μετατροπή αταξικών συστημάτων παραγωγής σε ταξικά συστήματα είναι ένα αρκετά ενδιαφέρον θέμα προς ανάλυση το οποίο θα πρέπει να μας προβληματίσει. Πως ένα αταξικό σύστημα μετατρέπεται σε ταξικό;

Η πρώτη και σχετικά απλή εξήγηση είναι η επιβολή των είδη υπαρχόντων ταξικών συστημάτων πάνω σε ένα αταξικό σύστημα. Μια βίαιη επέμβαση από την τάξη απαλλοτριωτών ενός ήδη υπάρχοντος ταξικού συστήματος παραγωγής σε μια γεωγραφική περιοχή όπου επικρατούν αταξικά συστήματα παραγωγής θα μπορούσε να επιβάλει τις ταξικές του σχέσεις στους κατοίκους της περιοχής αυτής. Αυτός ο τρόπος επιβολής των ταξικών σχέσεων ενός συγκεκριμένου συστήματος πλεονασματικής παραγωγής έχει παρατηρηθεί για παράδειγμα στην βόρεια Αμερική, όπου οι Ευρωπαίοι κατακτητές μετέτρεψαν σε σκλάβους τους διάφορους Ινδιάνους ιθαγενείς και συρρίκνωσαν την αταξική μορφή παραγωγής τους μέσω της απαλλοτρίωσης των μέσων παραγωγής, (συγκεκριμένα τις πρώτες ύλες) για σκοπούς καπιταλιστικής και δουλόκτητης παραγωγής. Η βίαιη επιβολή ταξικών συστημάτων δεν περιορίζεται μόνο σε αταξικές κοινωνίες – ας μην ξεχνάμε πως ο καπιταλισμός επέβαλε σε σημαντικό βαθμό τις ταξικές του σχέσεις στη φεουδαρχική μορφή παραγωγής μέσω βίας ή/και απαλλοτρίωσης των πόρων του, εξαφανίζοντας την από την ευρύτερη παραγωγή της Ευρώπης μετά τον 19° αιώνα.

Πέραν όμως από τη βίαιη επέμβαση ενός είδη υπάρχοντος ταξικού συστήματος παραγωγής, υπάρχουν και άλλοι μηχανισμοί οι οποίοι μπορούν να μετατρέψουν μια αταξική μορφή παραγωγής σε ταξική. Ένα χρήσιμο παράδειγμα είναι το ακόλουθο. Ας υποθέσουμε πως η ευρύτερη γεωργική παραγωγή μιας κοινωνίας λειτουργεί με βάση την ατομική παραγωγή, δηλαδή την αυτόνομη πλεονασματική παραγωγή των διάφορων αγροτών. Στα πλαίσια αυτού του συστήματος παραγωγής δεν υπάρχει η δυνατότητα ταξικής διαίρεσης μέσα στην πλεονασματική παραγωγή και άρα το σύστημα μας είναι αταξικό. Στο τομέα της γεωργίας όμως σε κάποια

χρονική περίοδο οι αγρότες μας θα περάσουν κάποια οικονομική κρίση - κάποια χρονιά η σοδειά τους θα είναι κακία με αποτέλεσμα η παραγωγή τους να είναι χαμηλή και για κάποιους να μην καλύπτει καν τις προσωπικές τους ανάγκες. Αυτοί οι αγρότες λοιπόν που πλέον δεν μπορούν να καλύψουν τις ανάγκες τους θα αναγκαστούν να ανταλλάξουν (δηλαδή να πουλήσουν) την προσωπική τους περιουσία[55] για σκοπούς επιβίωσης. Τι κατέχουν όμως που έχει ουσιαστική αξία; Τη γη την οποία καλλιεργούν. Αυτοί οι οποίοι μπορούν να αγοράσουν αυτή τη γη είναι οι γεωργοί των οποίων η σοδειά δεν έπεσε σε επίπεδα χαμηλότερα από τις ανάγκες τους. Όταν η καλλιεργήσιμη γη των πρώτων αγροτών περάσει στα χέρια των δεύτερων, οι πρώτοι αγρότες δεν θα έχουν πλέον στην κατοχή τους τα μέσα με τα οποία μπορούν να παράγουν τις ανάγκες τους. Σε αυτό το σημείο γίνεται και η μετατροπή του αταξικού συστήματος σε ταξικό. Οι πρώην αυτόνομοί παραγωγοί αναγκάζονται πλέον να πουλήσουν το μόνο πράγμα που τους έχει απομείνει για να επιβιώσουν, δηλαδή τον εαυτό τους και την δυνατότητα τους να δουλέψουν στην επιπλέον γη την οποία κατέχουν πλέον οι υπόλοιποι γεωργοί. Σε αυτό το σημείο διάφορες περιπτώσεις μπορούν να εξελιχθούν. Στην πρώτη περίπτωση θα μπουν σε μια σχέση σκλάβου – αφέντη, είτε μέσα από την εθελοντική τους βούληση, είτε μέσα από την υπέρ-συσσώρευση χρέους που θα αναγκαστούν να αναλάβουν για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Η δεύτερη περίπτωση είναι η εξέλιξη μιας σχέσης φεουδάρχη – δουλοπάροικού όπου ο πρώην ατομικός παραγωγός δεσμεύεται προς τη γη του φεουδάρχη αλλά δεν αντιμετωπίζεται σαν προσωπική του ιδιοκτησία. Στην τρίτη περίπτωση ο πρώην ατομικός παραγωγός μετατρέπεται σε εργάτη, ο οποίος δουλεύει στη γη του καπιταλιστή με αντάλλαγμα ένας προκαθορισμένο μισθό. Αυτή η διαδικασία εξελίχθηκε στη Σοβιετική Ένωση τη δεκαετία του 1920, με την ανάπτυξη μιας καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής μέσα από την ατομική παραγωγή των αυτονόμων γεωργών και μπορεί να θεωρηθεί ως ένα κλασικό παράδειγμα για το πώς μπορεί ένα αταξικό σύστημα παραγωγής να μετατραπεί σε ταξικό χωρίς τη βίαιη επέμβαση ενός είδη εδραιωμένου ταξικού συστήματος παραγωγής.

Θα μπορούσε κάποιος να αναφέρει πως αυτή η διαδικασία δεν μπορεί να εξελιχτεί μέσα από κομμουνιστικές οργανωτικές μορφές παραγωγής. Πράγματι, μια κοινωνία η οποία θα λειτουργούσε με βάση τις κομμουνιστικές οργανωτικές μορφές μέσα στην πλεονασματική παραγωγή θα ήταν μια κοινωνία η οποία θα έφραζε σε σημαντικό βαθμό την πιο πάνω εξέλιξη. Παρόλα αυτά, ένας χώρος παραγωγής ο οποίος αρχικά λειτουργεί κομμουνιστικά μπορεί να

[55] Για παράδειγμα, τα μέσα παραγωγής, γη, αντικείμενα κάποιας αξίας και ζώα.

εξελιχτεί σε ένα ταξικό σύστημα παραγωγής. Ας υποθέσουμε τη δημιουργία ενός χώρου παραγωγής από 10 άτομα, τα οποία παίρνουν συλλογικά τις αποφάσεις για την καθημερινή λειτουργία του χώρου παραγωγής, τον διαμοιρασμό του πλεονάσματος, την επέκταση της παραγωγής σε άλλους τομείς κτλ. Μια τέτοια οργάνωση είναι χαρακτηριστικά αταξική και δημοκρατική, με τους εμπλεκόμενους στην παραγωγή να παίρνουν τις αποφάσεις για αυτήν. Εάν η παραγωγή τους παρέμενε στάσιμη θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η οργανωτική τους μορφή θα συνεχίσει να αναπαράγεται ανενόχλητη, δεδομένου πως δεν θα τους επιβληθεί ένα ταξικό σύστημα από κάποιο εξωτερικό παράγοντα. Εάν όμως τα άτομα αυτά αποφασίσουν να αναπτύξουν σημαντικά την παραγωγή τους, δεδομένου ότι θα χρειαστούν εργατικό δυναμικό για να το πράξουν και όχι μονάχα πιο παραγωγική τεχνολογία, θα βρεθούν με το ακόλουθο δίλημμα. Είτε θα εντάξουν το καινούργιο εργατικό δυναμικό μέσα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων (άμεσα ή σταδιακά), είτε θα το προσλάβουν σαν εργατικό δυναμικό έξω από τις λήψεις αποφάσεων, και άρα έξω από τις κομμουνιστικές σχέσεις παραγωγής. Στην πρώτη περίπτωση διατηρείται η κομμουνιστική, και άρα η αταξική οργάνωση την πλεονασματικής παραγωγής, ενώ στη δεύτερη αρχίζει να αναπτύσσεται μια ταξική σχέση μικροκαπιταλισμού όπου οι αρχικοί 10 συνεργάτες έχουν την δυνατότητα να απαλλοτριώσουν το πλεόνασμα των νέων εργατών αφού αυτοί περνούν τις αποφάσεις για τον διαμοιρασμό του πλεονάσματος ενώ οι νέοι εργάτες όχι. Οι συνεργάτες λοιπόν μετατρέπονται σε μικροκαπιταλιστές, και με αρκετή ανάπτυξη της παραγωγής πλεονάσματος πιθανόν να καταφέρουν να μετατραπούν σε καπιταλιστές, χωρίς να έχουν πλέον την ανάγκη να εργάζονται οι ίδιοι στον χώρο παραγωγής. Η εφαρμογή της κομμουνιστικής οργάνωσης της παραγωγής λοιπόν δεν προϋποθέτει και τη διατήρηση της – χωρίς τη συνείδηση και την κατανόηση της λειτουργίας της οργάνωσης της παραγωγής, αλλά και τη θέληση να διατηρηθεί, υπάρχει πάντα η πιθανότητα η κομμουνιστική οργάνωση να καταργηθεί εκ των έσω.

Ο Σοσιαλισμός και η Σχέση του με την Οργάνωση της Παραγωγής

Αν υπάρχει μια μοντέρνα πολιτική ιδεολογία της οποίας η έννοια έχει αλλάξει τόσο ραγδαία από την αρχική της σύλληψη μέχρι σήμερα, τότε με βεβαιότητα αυτή η ιδεολογία είναι ο σοσιαλισμός. Η άνοδος του σοσιαλισμού σαν μια συστηματική πολιτική σχολή σκέψης τον 19ο αιώνα ήταν γεμάτη από αντιφάσεις οι οποίες εκφράστηκαν έντονα μέσα από ιδεολογικές συγκρούσεις και πολιτικές διασπάσεις που παραμένουν χαρακτηρίστηκα του από τότε. Ως αποτέλεσμα αυτών των συγκρούσεων η λέξη σοσιαλισμός έχει χάσει την χρησιμότητα της για ιδεολογική διευκρίνιση, αφού οι συνεχείς αναθεωρήσεις του ορισμού της σοσιαλιστικής ιδεολογίας από ριζικά διαφορετικές παρατάξεις έχουν μπερδέψει την έννοια της λέξης σοσιαλισμός σε τέτοιο βαθμό που η λέξη να μπορεί να θεωρηθεί πλέον ανούσια.

Ο σοσιαλισμός διαμορφώθηκε αρχικά μέσα από την κριτική του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής[56] το οποίο ήταν στο επίκεντρο των πολιτικών αντιπαραθέσεων του 19ου αιώνα. Ο κλασικός φιλελευθερισμός ήταν ο πλέον πιο ξεκάθαρος υποστηρικτής του καπιταλισμού ως την καλύτερη διευθέτηση της κοινωνίας, η οποία υποσχόταν προσωπική ελευθερία και υλική αφθονία, ενώ ο τότε συντηρητισμός, βαθιά ριζωμένος στα συμφέροντα της αριστοκρατίας και των εκκλησιαστικών και φεουδαρχικών συμφερόντων, έβλεπε τον καπιταλισμό σαν ένα κίνδυνο προς αυτά τα συμφέροντα αντιμετωπίζοντας τον με κριτική και σκεπτικισμό. Ο τότε εθνικισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα μίγμα της ιδέας του έθνους, η οποία πηγάζει από τη Γαλλική επανάσταση, με φιλελεύθερες και συντηρητικές ιδέες – η ενοποίηση της Ιταλίας ήταν επηρεασμένη από τον φιλελεύθερο εθνικισμό ενώ η αντίστοιχη ενοποίηση της Γερμανίας από τον συντηρητικό εθνικισμό της Πρωσικής ελίτ. Σε αντίθεση με τις πιο πάνω ιδεολογίες, ο σοσιαλισμός ασκούσε κριτική σε όλες τις ταξικές σχέσεις, συμπεριλαμβανομένων και των καπιταλιστικών σχέσεων, και ταυτίστηκε με την ανερχόμενη βιομηχανική εργατική τάξη που έκανε σταδιακά την εμφάνιση της στις κοινωνίες της Ευρώπης και της Αμερικής μέσα από την εφαρμογή του καπιταλιστικού συστήματος σε συνδυασμό με την βιομηχανική επανάσταση.

---

[56] Οι σοσιαλιστές ασκούσαν κριτική και στα υπόλοιπα ταξικά συστήματα – ο καπιταλισμός όμως ήταν στο επίκεντρο της κριτικής τους αφού ήταν το πιο σύγχρονο σύστημα και αυξανόταν ραγδαία τον 19ο αιώνα με ενδείξεις πως θα γινόταν το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής στο μέλλον. Όλες οι μοντέρνες πολιτικές ιδεολογίες είναι βαθιά επηρεασμένες από την άνοδο του καπιταλισμού, κρατώντας σε γενικές γραμμές είτε θετική είτε αρνητική στάση προς αυτόν.

Ο λόγος που επικεντρωνόμαστε σε περισσότερο βάθος στον σοσιαλισμό είναι ο αρχικός του στόχος που δεν ήταν άλλος από την δημιουργία μιας αταξικής κοινωνίας. Αν και η έννοια της κοινωνικής τάξης από την σκοπιά της παραγωγής δεν ήταν ανεπτυγμένη ή ξεκάθαρη στη σκέψη των πρώτων σοσιαλιστών διανοούμενων (που πλέον έχουν μείνει γνωστοί ως ουτοπικοί), οι προσπάθειες τους να διαμορφώσουν είτε θεωρητικά είτε πρακτικά τις ιδέες τους εμπεριέχουν χαρακτηριστικά μιας αταξικής αντίληψης της επιθυμητής κοινωνίας. Ο ουτοπικός σοσιαλισμός δεν κατάφερε ποτέ να διαμορφωθεί ως ένα σοβαρό κίνημα ικανό να επηρεάσει τις πολιτικές εξελίξεις, ούτε οι θεωρητικές του αναλύσεις μπορούν να θεωρηθούν πλέον χρήσιμες. Για αυτούς τους λόγους δεν θα αναφέρουμε περαιτέρω τους ουτοπικούς σοσιαλιστές. Οι συνεχείς θεωρητικές αντιπαραθέσεις του 19^{ου} αιώνα έφεραν στην επιφάνεια δύο αντίθετες σοσιαλιστικές σχολές σκέψεις οι οποίες παραμένουν από τότε εδραιωμένες στην ριζοσπαστική πολιτική σκηνή - τον μαρξισμό και τον αναρχισμό. Και οι δύο αυτές σχολές σκέψης έθεταν την αταξική κοινωνία ως τον απώτερο σκοπό τους, διατηρώντας όμως διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς την υλοποίηση του σκοπού αυτού.

Η λεπτομερής ανάλυση του Καρλ Μαρξ και του Φρίντριχ Ένγκελς[57] για το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής από την σκοπιά της πλεονασματικής παραγωγής και του ταξικού διαχωρισμού εδραίωσαν την έννοια των τάξεων στη σοσιαλιστική σκέψη και την χρήση τους από τους μετέπειτα σοσιαλιστές για σκοπούς συστηματικής ανάλυσης της κοινωνίας. Τι ήταν όμως η αταξική κοινωνία για την οποία μιλούσαν; Ο Μαρξ και ο Ένγκελς ασχολήθηκαν ελάχιστα με την μελλοντική αταξική κοινωνία, προτιμώντας να εστιάσουν την προσοχή τους στην ανάλυση του καπιταλιστικού συστήματος όπως αναπτυσσόταν τον 19^{ο}αιώνα, σε αναλύσεις των πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων της εποχής τους αλλά και σε διάφορες ιστορικές αναλύσεις που είχαν σχέση με τις ταξικές σχέσεις. Θεωρούμε αχρείαστο να αναλύσουμε εδώ τα διάφορα γραπτά με τα οποία οι κλασικοί του μαρξισμού ασχολούνται με την μελλοντική αταξική κοινωνία και τις διάφορες προσεγγίσεις με τις οποίες μπορεί κάποιος να αναλύσει τα γραπτά αυτά, αφού υπάρχει τεράστιο υλικό πάνω στο θέμα αυτό. Θεωρούμε τις πρακτικές των διαφόρων σοσιαλιστικών σχολών σκέψης τις οποίες επηρέασε η ανάλυση των κλασικών του μαρξισμού σαν το κύριο θέμα προς αναφορά σε αυτό το σημείο, αφού ήταν αυτές που

[57] Η ανάλυση των δύο αυτών κλασικών θεωρητών του μαρξισμού μπορεί με ευκολία να θεωρηθεί ως η τότε πιο ανεπτυγμένη ανάλυση της πλεονασματικής παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων που παράγει. Το θέμα αυτό είχε απασχολήσει συστηματικά την κλασική πολιτική οικονομία αλλά και τους φυσιοκράτες, δύο προσεγγίσεις πάνω στις οποίες βασίστηκε σημαντικά, αλλά και άσκησε σημαντική κριτική η μαρξιστική θεωρία.

διαμόρφωσαν τις διάφορες πολιτικές προσεγγίσεις προς την επίτευξη των σοσιαλιστικών στόχων. Θα αρκεστούμε στο ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς θεωρούσαν το κράτος ιδιαίτερα σημαντικό για την επίτευξη της αταξικής κοινωνίας. Το κράτος, του οποίου ο ρόλος θα άλλαζε ριζικά μέσα από την επανάσταση της εργατικής τάξης και τον έλεγχο του από αυτή, θα χρησιμοποιούνταν σαν ένα σημαντικό εργαλείο προς την μετάβαση του συστήματος παραγωγής από την καπιταλιστική σε μια αταξική μορφή παραγωγής την οποία ονόμαζαν σοσιαλισμό και κομμουνισμό χωρίς ακριβή διαχωρισμό μεταξύ των δύο εννοιών.[58] Μετά από τη μεταβατική αυτή περίοδο, το κράτος θα αυτοκαταργούταν, αφού το ίδιο το κράτος στην κλασική μαρξιστική θεωρία αντιπροσωπεύει τα εδραιωμένα συμφέροντα της τάξης-απαλλοτριωτή και άρα δεν έχει πλέον χρήση μετά την εδραίωση της αταξικής κοινωνίας. Αν και μετέπειτα διάφοροι σοσιαλιστές αλλοίωσαν αρκετά σημεία ριζικά έως και απόλυτα από την πιο πάνω θεωρία, ο ρόλος του κράτους παρέμεινε κεντρικός μέσα στη μη αναρχική σοσιαλιστική πολιτική.

Τα διάφορα σοσιαλιστικά κόμματα, τα οποία ήταν βαθιά επηρεασμένα από τη Μαρξιστική σκέψη, παρέμειναν εκτός ουσιαστικού έλεγχου του κράτους μέχρι τη Ρώσικη επανάσταση του 1917 η οποία και έδρασε σαν ο καταλύτης για την καθοριστική διάσπαση του Σοσιαλισμού σε δύο γενικές ιδεολογικές γραμμές – την κλασσική σοσιαλδημοκρατία και τον κομμουνισμό. Και οι δύο αυτές ιδεολογικές γραμμές έβαζαν τοποθετούσαν το κράτος σε κεντρικό όργανο για την επίτευξη των ιδεών τους, αλλά με διαφορετικούς τρόπους και για διαφορετικούς σκοπούς. Οι κλασικοί σοσιαλδημοκράτες σταμάτησαν πλέον να προωθούν την ιδέα της αταξικής κοινωνίας, προτιμώντας να ανταγωνίζονται άλλα πολιτικά κόμματα στις κοινοβουλευτικές αναμετρήσεις. Όταν έρχονταν στην εξουσία, επέβαλαν κρατικό παρεμβατισμό προς την προώθηση μείωσης της ανισότητας και της ανεργίας, κρατικοποίηση σημαντικών τομέων της οικονομίας, την εφαρμογή του κράτους πρόνοιας και τη ρύθμιση των αγορών. Η κλασική σοσιαλδημοκρατία αντικατέστησε την οικοδόμηση μιας αταξικής κοινωνίας με την εφαρμογή μιας μικτής οικονομίας, και άρα με τη διατήρηση του καπιταλιστικού ταξικού διαχωρισμού στην πλεονασματική παραγωγή. Η μετέπειτα ιδεολογική εξέλιξη του σοσιαλισμού τη δεκαετία του 90, η οποία ονομάστηκε νέο-σοσιαλδημοκρατία και σοσιαλισμός τρίτου δρόμου, έφερε τον

[58]Τη θεωρητική διαίρεση της εξέλιξης της μελλοντικής αταξικής κοινωνίας σε δύο στάδια με τις ονομασίες σοσιαλισμό και κομμουνισμό την εδραίωσε μετέπειτα ο Λένιν. Ο Μαρξ δεν είχε πουθενά κάνει κάποια ξεκάθαρη διευκρίνιση μεταξύ των δύο αυτών λέξεων παρόλο που σε κάποια συγκεκριμένα σημεία στην Κριτική της Γκότα είχε κάνει αναφορά σε μια αρχική κομμουνιστική κοινωνία (που κουβαλά στοιχεία από την καπιταλιστική κοινωνία από την οποία και αναδύθηκε) και μια μετέπειτα ανώτερη μορφή κομμουνισμού.

σοσιαλισμό τόσο κοντά στο πολιτικό κέντρο που με δυσκολία μπορεί πλέον κάποιος/κάποια να τον ξεχωρίσει από τον μοντέρνο φιλελευθερισμό[59]. Η λέξη σοσιαλισμός έχει πλέον συνδεθεί με την κλασική σοσιαλδημοκρατία και την νέο-σοσιαλδημοκρατία στο καθημερινό πολιτικό λεξιλόγιο, αν και χρησιμοποιείται ακόμη από κάποιες ριζοσπαστικές αριστερές και αναρχικές ομάδες.

Αφήνοντας πίσω μας πλέον τη σοσιαλδημοκρατία μπορούμε τώρα πιο ξεκάθαρα να κατανοήσουμε τις πιο ριζοσπαστικές σοσιαλιστικές προσεγγίσεις οι οποίες συνδέονται με τη Ρώσικη επανάσταση και την Σοβιετική Ένωση. Οι υποστηρικτές αυτών των ριζοσπαστικών απόψεων οργανώθηκαν μετά την επανάσταση σε κόμματα τα οποία ονομάζονταν συνήθως κομμουνιστικά, δείχνοντας έτσι την αντίθεση τους με τα σοσιαλιστικά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα από τα οποία αρκετοί είχαν διασπαστεί. Σε αντίθεση με τη σοσιαλδημοκρατία, οι κομμουνιστές διατηρήσαν ως βασικό στοιχείο της πολιτικής τους τη δημιουργία μιας αταξικής κοινωνίας ως την ιστορική εξέλιξη μετά από την καπιταλιστική μορφή παραγωγής και με βάση αυτό το κριτήριο θα τους προσεγγίσουμε.

Διαβάζοντας κανείς τις αναλύσεις των κομμουνιστών του 20^ου^ αιώνα θα παρατηρήσει μια έντονη έμφαση στο γενικότερο επίπεδο της κοινωνίας, δηλαδή μια μακροοικονομική προσέγγιση. Οι κομμουνιστές πολιτικοί και διανοητές, όπως για παράδειγμα οι Μπολσεβίκοι, αντιλαμβάνονταν την κοινωνία σαν ένα σύνολο οικονομικών τάξεων οι οποίες έρχονταν σε αντίθεση μεταξύ τους μέσα από το οικονομικό σύστημα που τις παρήγαγε, μια προσέγγιση που επέφερε, για παράδειγμα, κάποιες κλασικές αναλύσεις του ιμπεριαλισμού μέσα από τις πένες του Λένιν και του Μπουχάριν. Στα πλαίσια της μικροοικονομικής ανάλυσης της πλεονασματικής παραγωγής όμως, οι κομμουνιστές είχαν ελάχιστες, έως και μηδαμινές αναφορές. Η θεωρητική δουλειά του Μπουχάριν, του Λένιν και του Τρότσκι, τριών από τους πιο σημαντικούς κομουνιστές θεωρητές του πρώτου μισού του 20^ου^ αιώνα[60], αν ασχολήθηκε με το θέμα της οργάνωσης της πλεονασματικής παραγωγής μέσα στα πλαίσια της εσωτερικής

---

[59] Να μην μπερδευτεί με τον νεοφιλελευθερισμό. Άλλες ονομασίες για τον μοντέρνο φιλελευθερισμό είναι κοινωνικός φιλελευθερισμός και φιλελευθερισμός του 20^ου^ αιώνα. Ο μοντέρνος φιλελευθερισμός, σε αντίθεση με τον κλασικό και τον νεοφιλελευθερισμό, αποδέχεται κάποιες παρεμβάσεις και κάποια πρόνοια από το κράτος για σκοπούς προώθησης της ισότητας των ευκαιριών στους πολίτες των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, μέσα στα πλαίσια μιας φιλελεύθερης καπιταλιστικής οικονομίας.

[60] Λαμβάνοντας ως βάση αυτής της εκτίμησης την επιρροή που είχαν μετά τον θάνατο τους. Ειδικά ο Λένιν και ο Τρότσκι συνεχίζουν να επηρεάζουν αισθητά τα μοντέρνα πολιτικά κινήματα της αριστεράς, με τα γραπτά τους να μελετούνται ακόμη για σκοπούς χαράξεως αντί-καπιταλιστικής πρακτικής.

κατάστασης στον ίδιο τον χώρο παραγωγής, τότε ασχολήθηκε αμυδρά και χωρίς συστηματική προσέγγιση. Αυτή η σημαντική παράλειψη έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ιστορική εξέλιξη της αριστεράς, αφού μέσα από αυτήν διαμορφώθηκε η μακροοικονομική μεθοδολογική και οικονομική προσέγγιση πάνω στην οποία βασίζεται μεγάλο κομμάτι του κομμουνιστικού κινήματος για τη μετατροπή του παρόντος ταξικού συστήματος παραγωγής σε αταξικό σύστημα.

Θα ήταν άδικο να παρουσιάσουμε αυτήν την παράλειψη των Μπολσεβίκων και άλλων κομμουνιστών θεωρητών της εποχής σαν κάτι το αποκλειστικά δικό τους. Οι περισσότεροι αριστεροί θεωρητές του πρώτου μισού του 20ου αιώνα προσέγγιζαν τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα από μια μακροοικονομική σκοπιά και έδιναν έμφαση στη σχεδιασμένη οικονομία και την κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής ως τη μέθοδο για την εφαρμογή του συνολικού σχεδιασμού της παραγωγής την οποία συνδέανε με την αταξική κοινωνία. Οι σοσιαλδημοκράτες περιορίστηκαν στη μικτή οικονομία με κάποιο κρατικό σχεδιασμό ενώ οι κομμουνιστές εφάρμοσαν την κρατικοποίηση του συνόλου των μέσων παραγωγής και τον σχεδιασμό της οικονομικής παραγωγής σε ένα ευρύτερο επίπεδο μέσω της κρατικής μηχανής. Τα κράτη του «υπαρκτού σοσιαλισμού» του 20ου αιώνα, με κλασικό παράδειγμα την Σοβιετική Ένωση, άλλαξαν ριζικά την οικονομική τους οργάνωση σε μακροοικονομικό επίπεδο, μέσα από την εφαρμογή της σχεδιασμένης οικονομίας, την εκτεταμένη πρόνοια που πρόσφεραν στους πολίτες τους και την ελάχιστη έως και μηδαμινή ανεργία που κατάφερναν συχνά να επιτυγχάνουν. Άφησαν όμως αναλλοίωτη την οργάνωση της πλεονασματικής παραγωγής μέσα στον ίδιο τον χώρο εργασίας – οι εργάτες, όπως και πριν, παρουσιάζονταν σε ένα προκαθορισμένο χώρο, για κάποιες προκαθορισμένες ώρες, για να εμπλακούν σε μια προκαθορισμένη παραγωγική διαδικασία χρησιμοποιώντας μέσα παραγωγής τα οποία δεν βρίσκονται υπό τον έλεγχο τους, με αντάλλαγμα ένα συγκεκριμένο μισθό. Οι καπιταλιστές των χώρων παραγωγής αντικαταστήθηκαν από αντιπρόσωπους του κράτους, οι οποίοι έπαιρναν τις αποφάσεις για τη χρήση του οικονομικού πλεονάσματος το οποίο παράχθηκε από τους εργάτες. Το σύστημα που εφαρμόστηκε κάθε άλλο παρά αταξικό μπορεί να χαρακτηριστεί – ήταν ένα σύστημα κρατικού καπιταλισμού, με την τάξη-απαλλοτριωτή και την παραγωγική τάξη να παραμένουν βαθιά ριζωμένες στις οικονομικές και κοινωνικές ζωές των ανθρώπων που εμπλέκονται στην παραγωγή.

Δεν θεωρούμε φυσικά πως η ιστορική εξέλιξη της Σοβιετικής Ένωσης ήταν καθαρά και μονάχα το αποτέλεσμα των ιδεών που εφαρμοστήκαν. Όμως η θεωρητική ανάλυση επηρεάζει σε

αρκετά σημαντικό βαθμό την κατεύθυνση των πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων που θα παρθούν από μια πολιτική ομάδα ή ένα κράτος. Στην περίπτωση των προαναφερόμενων κομμουνιστικών κινημάτων, η απόλυτη μακροοικονομική τους προσέγγιση έφραξε την κατανόηση των μικροοικονομικών παραγόντων και έτσι και την διαμόρφωση μιας εναλλακτικής πολιτικής προς την αλλαγή του μικροοικονομικού status quo. Αγνοώντας το πρόβλημα της εσωτερικής οργάνωσης της παραγωγής διατηρήθηκε το υπόβαθρο για τον φραγμό της δημιουργίας μιας αταξικής κοινωνίας, που ήταν ο κύριος στόχος των κινημάτων αυτών. Υπήρξαν ιστορικά κομμουνιστικές ομάδες οι οποίες κρατούσαν μια κριτική στάση προς την Σοβιετική Ένωση και τα κινήματα που την υποστήριζαν, όπως οι αριστεριστές και οι συμβουλιακοί κομμουνιστές, οι οποίοι και έδιναν έμφαση στην εσωτερική οργάνωση της πλεονασματικής παραγωγής και την σχέση της με τον σχεδιασμό της οικονομίας. Αυτές οι κομμουνιστικές ομάδες όμως έμειναν κυρίως στο περιθώριο, με τους λενινιστές (και τα διάφορα ιδεολογικά παρακλάδια τους), οι οποίοι διατηρούσαν μια μακροοικονομική ανάλυση της κοινωνίας, να μονοπωλούν την ριζοσπαστική αριστερά για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα του 20ου αιώνα.

Υπάρχουν πολλά αμφιλεγόμενα σημεία στην οργάνωση της Σοβιετικής Ένωσης και παρόμοιων κρατών, όπως η πολιτική τους οργάνωση, οι ελευθερίες των πολιτών τους, οι ιστορικές συνθήκες και τα οικονομικά προβλήματα με τα οποία ήρθαν αντιμέτωπα, η σχεδιασμένη οικονομία, οι ηγεσίες που τα καθοδηγούσαν και η κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής. Δεν θα ασχοληθούμε με αυτά τα θέματα αφού η μελέτη μας επικεντρώνεται στην εσωτερική οργάνωση της πλεονασματικής παραγωγής, αν και αναγνωρίζουμε τη σοβαρότητα αυτών των προβλημάτων στην οργάνωση της κοινωνίας. Υπάρχει ένας σεβαστός αριθμός ερευνών και αναλύσεων πάνω στα προαναφερθέντα θέματα από διάφορες ιδεολογικές και αναλυτικές προσεγγίσεις, τις οποίες μπορεί να μελετήσει κάποιος που ενδιαφέρεται για αυτά τα θέματα.

Οικογένεια και Πλεονασματική Παραγωγή

Η αντιμετώπιση της οικογένειας σαν χώρος παραγωγής και άρα σαν ένας χώρος όπου αναπαράγονται συγκεκριμένες οικονομικές σχέσεις, θεωρείται σε γενικές γραμμές ένα θέμα ταμπού μέσα στις κυρίαρχες σχολές σκέψης των κοινωνικών επιστημών. Ακόμη και οι πιο ριζοσπαστικές προσεγγίσεις, με εξαίρεση ίσως κάποιες συγκεκριμένες φεμινιστικές σχολές σκέψεις, αποφεύγουν την ανάλυση της οικογένειας από τη σκοπιά της παραγωγής και των οργανωτικών μορφών που αυτή μπορεί να πάρει. Από μια άποψη αυτό είναι εν μέρει κατανοητό αφού μέσα από την οικογένεια εκφράζονται προσωπικές και θρησκευτικές σχέσεις, συναισθήματα και οι σχέσεις παιδιού – γονιού, κομμάτια της κοινωνικής ζωής τα οποία θεωρούνται σε αρκετά σημαντικό βαθμό σαν προσωπικά, και εξαιρούμενα κριτικής ανάλυσης. Πέρα από αυτά τα σημεία όμως, η οικογένεια έχει μια ιδιαιτερότητα η οποία δεν εμφανίζεται στα πλείστα κοινωνικά σύνολα – είναι ένας χώρος παραγωγής, όπως ακριβός και το εργοστάσιο, το γραφείο ή το χωράφι. Μέσα στην οικογένεια, πέρα των διάφορων άλλων δραστηριοτήτων, υπάρχει ένα αναγνωρίσιμο οικονομικό κομμάτι της οικογενειακής καθημερινότητας, το οποίο εμπίπτει στα πλαίσια της ανάλυσης της πλεονασματικής παραγωγής και της οργάνωσης της. Πέραν λοιπόν των κοινωνικών ταμπού που καλύπτουν το θέμα αυτό, δεν υπάρχει κανένας ουσιαστικός λόγος για τον οποίο η οικογένεια δεν θα έπρεπε να αναλυθεί σαν χώρος παραγωγής.

Η ανάλυση στην οποία θα προβούμε δεν έχει χαρακτήρα ιστορικό – για παράδειγμα, όταν μιλάμε για την φεουδαρχική οικογένεια δεν αναφερόμαστε στον θεσμό της οικογένειας την περίοδο όπου το φεουδαρχικό σύστημα παραγωγής ήταν κυρίαρχο στην ευρύτερη κοινωνία. Αναφερόμαστε στην εσωτερική οργάνωση της οικογενειακής παραγωγής, όπου αυτή η οργάνωση έχει χαρακτήρα φεουδαρχικό όπως τον αναλύσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια. Η ανάλυση μας επικεντρώνεται κυρίως στον 20ο και 21ο αιώνα. Είμαστε βέβαιοι πως μια ιστορική ανάλυση της οικογένειας από τη σκοπιά της οργάνωσης της πλεονασματικής παραγωγής θα έφερνε στην επιφάνεια αρκετά αμελημένα στοιχεία της σχέσης της μορφής της οικογένειας με την παραγωγική διαδικασία, παρόλα αυτά σε αυτό το σημείο θα περιοριστούμε στη σχετικά σύγχρονη περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας, αφού μια ιστορική αναδρομή της οικογένειας βρίσκεται πέρα από τις δυνατότητες της μελέτης μας. Επικεντρωνόμαστε στην παραγωγή μέσα στην οικογένεια, αντιμετωπίζοντας την ανάλυση της οικογενειακής παραγωγής σαν το λογικό

επακόλουθο της προσέγγισης μας προς τα συστήματα πλεονασματικής παραγωγής. Η παρακάτω ανάλυση δεν έχει σκοπό να προσφέρει μια σφαιρική κατανόηση του θεσμού της οικογένειας. Ασχολούμαστε με την οικογένεια μονάχα από τη σκοπιά της πλεονασματικής παραγωγής και των ταξικών διαχωρισμών που αυτή μπορεί να επιφέρει, αγνοώντας ψυχολογικούς, ιστορικούς και κοινωνιολογικούς παράγοντες οι οποίοι θα ήταν απόλυτα αναγκαίοι για μια συστηματική και δυνατή κριτική ανάλυση του θεσμού της οικογένειας. Η ανάλυση μας είναι ξεκάθαρα οικονομική, αφού αντιμετωπίζει την οργάνωση της οικογενειακής παραγωγής σαν ένα παρακλάδι της ευρύτερης οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας και θα ήταν λάθος να αντιμετωπιστεί σαν μια ανάλυση της οικογένειας ως κοινωνικού θεσμού.

Εξαιρετικά σημαντικό είναι να ορίσουμε το είδος της οικογένειας για την οποία μιλάμε ως την μονογαμική οικογένεια. Η μονογαμική οικογένεια δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια φυσική κοινωνική κατάσταση του ανθρώπου, αλλά ως ένα αποτέλεσμα της ιστορικής και της κοινωνικής του εξέλιξης, αφού προϊστορικά υπήρξαν θεσμοποιημένες μη μονογαμικές οικογένειες στις οποίες δεν θα αναφερθούμε περισσότερο στην παρόν μελέτη[61]. Μέσα στα πλαίσια μιας μονογαμικής οικογένειας τα δύο κύρια μέλη της, τα οποία θα υποθέσουμε για σκοπούς ανάλυσης πως είναι ένας άντρας και μια γυναίκα[62], μπαίνουν στην διαδικασία παραγωγής υλικών αγαθών και υπηρεσιών μέσα και έξω από τον χώρο στον οποίο ζουν. Συγκεκριμένα, η οικογένεια σαν οικονομική οντότητα πρέπει να παραγάγει την τροφή της και να ασχοληθεί με τις οικοκυρικές δουλειές του σπιτιού, αλλά και με περεταίρω σπιτικές οικονομικές δραστηριότητες όπως το πλύσιμο των πιάτων και των ρούχων[63]. Εδώ μπορούμε να διακρίνουμε την παραγωγή ενός οικονομικού πλεονάσματος στην παραγωγική διαδικασία, δηλαδή την παραγωγή υπηρεσιών και υλικών αγαθών πέρα από τις ανάγκες του ανθρώπου (που τα παράγει) τη δεδομένη στιγμή. Για παράδειγμα, το ψήσιμο φαγητού ή το πλύσιμο ρούχων από τη γυναίκα για της ανάγκες όλης της οικογένειας είναι μια ξεκάθαρη παραγωγή πλεονάσματος, και άρα

---

[61] Κλασικές μελέτες για την εξέλιξη της ανθρώπινης οικογένειας, αν και όχι χωρίς σφάλματα, μπορούν να θεωρηθούν τα ακόλουθα: Ancient Society από τον Lewis H. Morgan και The Origin of the Family, Private Property and the State από τον Friedrich Engels, ο οποίος βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην ανάλυση του Morgan. Μια ποιο μοντέρνα και αξιόπιστη πυγή είναι το βιβλίο The Creation of Patriarchy από την Gerda Lerner. Διαφορετικές μορφές οικογένειας υπάρχουν μέχρι σήμερα στις «πριμιτιβιστικές» κοινωνίες.

[62] Η ανάλυση μας δεν περιορίζεται μονάχα σε ετερόφυλα ζευγάρια και θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε ομόφυλα ζευγάρια με τον ίδιο ακριβώς τρόπο.

[63] Οι οικονομικές δραστηριότητες μιας οικογένειας δεν είναι στάσιμες, αφού αλλάζουν με τον τόπο και το χρόνο. Για αυτό τον λόγο θα επικεντρωθούμε στις πιο πολιτισμικά κοινές δραστηριότητες.

μπορούμε πλέον να αναλύσουμε τις οικονομικές πτυχές της μονογαμικής οικογένειας με βάση την πλεονασματική παραγωγή και τις οργανωτικές μορφές που μπορεί αυτή να πάρει.

Στην κλασική μονογαμική οικογένεια η γυναίκα ασχολείται κυρίως με τις δουλείές του σπιτιού, ενώ ο άντρας εργάζεται έξω από τα πλαίσια της οικογένειας του όπου και παράγει οικονομικό πλεόνασμα (π.χ. μέσα σε ένα καπιταλιστικό χώρο παραγωγής) με το οποίο συντηρεί τον εαυτό του και την υπόλοιπη οικογένεια του. Είναι αυτή η οργάνωση της οικογένειας που έχει χαρακτηριστεί συστηματικά ως καταπιεστική αλλά και ως φυσική τον 20^{ο} αιώνα από κριτικές και συντηρητικές προσεγγίσεις αντίστοιχα. Από την πλευρά της πλεονασματικής παραγωγής, σε μια τέτοια οργάνωση της οικογένειας η γυναίκα παίρνει τον ρόλο του παραγωγού πλεονάσματος, το οποίο καλύπτει τις ανάγκες του άντρα μέσα στην οικογένεια, χωρίς αυτός να παίρνει ουσιαστικό ρόλο στην παραγωγή αυτών των αναγκών. Η γυναίκα επίσης παράγει τις δικές της ανάγκες κατά την διάρκεια της παραγωγής, ενώ ο άντρας της έχοντας στην κατοχή του μια συστηματική ροή χρημάτων από την εξωτερική του εργασία αποφασίζει το ποσοστό το οποίο θα προσφέρει στην γυναίκα του για τις οποιεσδήποτε ανάγκες της. Έχουμε λοιπόν μια σχέση παραγωγού – απαλλοτριωτή και άρα μια ταξική σχέση μέσα στην συγκεκριμένη οικογενειακή παραγωγή, χωρίς όμως να έχουμε διευκρινίσει το οικονομικό σύστημα υπό το οποίο αυτή η σχέση εκφράζεται. Το σύστημα δεν θα μπορούσε να είναι καπιταλιστικό, αφού πρώτον, η γυναίκα παράγει και διατηρεί σε υλική μορφή το μερίδιο της από την παραγωγή, το οποίο δεν περνά στα χέρια του άντρα μαζί με το υπόλοιπο πλεόνασμα όπως θα γινόταν στον καπιταλισμό, και δεύτερον, η γυναίκα δεν παίρνει ως αντάλλαγμα κάποιο μισθό σε χρηματική ή ακόμη και υλική μορφή μετά την παραγωγή το οποίο αντιστοιχεί σε μέρος του κόστους παραγωγής του πλεονάσματος. Πράγματι ο άντρας ξοδεύει κάποια χρήματα προς την συντήρηση της γυναίκας του, όμως σε καμιά περίπτωση αυτό δεν παρουσιάζεται σαν μισθός, δηλαδή σαν ένα προκαθορισμένο χρηματικό ποσό για μια προκαθορισμένη εργασία σε ένα προκαθορισμένο χώρο για μια προκαθορισμένη ώρα. Το σύστημα αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε ως σκλαβιά, αφού τουλάχιστον στα πλαίσια της συγκεκριμένης οργάνωσης της οικογενειακής παραγωγής η γυναίκα δεν είναι η ιδιοκτησία του άντρα όπως σε μια σχέση αφέντη – σκλάβου και αυτός δεν μπορεί να την χρησιμοποιήσει όπως θέλει.

Η κλασική μονογαμική οικογένεια την οποία περιγράψαμε εν συντομία πιο πάνω είναι οργανωμένη στα πλαίσια της φεουδαρχικής ταξικής διαχώρισης της παραγωγής. Ο άντρας και η γυναίκα, μέσα στα πλαίσια μιας συνήθως θρησκευτικής τελετής δεσμεύονται πως θα τηρούν

συγκεκριμένες υποχρεώσεις ο ένας προς τον άλλο.[64] Η γυναίκα, πάντα με βάση το προαναφερόμενο μοντέλο της οικογένειας, όπως και ο δουλοπάροικος, παράγει τις ανάγκες της αλλά και το οικονομικό πλεόνασμα προς τον άντρα της σε υλική μορφή, με τα μέσα παραγωγής που της παραδίδει ο άντρας της αφού αυτή δεν έχει την οικονομική ευχέρεια για να έχει στην προσωπική κατοχή της τα δικά της μέσα παραγωγής[65]. Η γυναίκα επίσης αναλαμβάνει κυρίως να φροντίσει και να μεγαλώσει τα παιδεία της οικογένειας μέσα στα πλαίσια των καθηκόντων της. Ο άντρας από την δική του μεριά έχει συγκεκριμένες ευθύνες και υποχρεώσεις προς την γυναίκα του οι οποίες αλλάζουν ανάλογα με την κουλτούρα για την οποία μιλάμε. Είναι με βάση αυτές τις υποχρεώσεις, οι οποίες είναι κοινωνικά και όχι νομοθετικά εδραιωμένες, που ο άντρας προσφέρει μερίδιο των χρημάτων του για την κάλυψη των αναγκών της γυναίκας του. Είναι σημαντικό να τονίσουμε πως σε μια φεουδαρχική οικονομική σχέση ο φεουδάρχης οφείλει να τηρά συγκεκριμένες υποχρεώσεις προς τον δουλοπάροικο του – αυτό είναι ένα από τα βασικά σημεία που ξεχωρίζουν την σκλαβιά από την φεουδαρχία. Η χρηματική υποστήριξη του άντρα προς την γυναίκα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια αγοραστική σχέση όπως θα την όριζαν οι φιλελεύθεροι, καθώς το χρηματικό ποσό που περνάς τα χέρια της γυναίκας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μισθός με την ουσιώδη έννοια της λέξης. Με βάση το φεουδαρχικό σύστημα όμως αυτή η σχέση όχι μονό βγάζει νόημα αλλά απομυθοποιείται από τις συντηρητικές προσεγγίσεις που την παρουσιάζουν σαν μια φυσική σχέση αρμονίας και ισότητας. Βλέπουμε λοιπόν μια σχέση φεουδάρχη – δουλοπάροικου μέσα στην κλασική μονογαμική δομή η οποία καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τον ρόλο και τις κοινωνικές σχέσεις των ατόμων που απαρτίζουν μια οικογένεια.

Αυτή η οργανωτική μορφή της οικογένειας δέχεται όλο και περισσότερες πιέσεις από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα μέχρι και σήμερα. Εμείς θα αρκεστούμε σε ένα συγκεκριμένο τομέα αυτών των πιέσεων, που είναι ο οικονομικός. Όπως αναφέραμε, η κυρίαρχη κλασική μονογαμική δομή

---

[64] Αν και η τελετή αυτή δεν καθορίζει την μελλοντική οργάνωση της οικογένειας αφού έχει εδραιωθεί πλέον σαν μια πολιτισμική παράδοση και όχι σαν μια απόλυτη δέσμευση, δεν παύει να παραμένει ένα ξεκάθαρο κατάλοιπο της φεουδαρχικής κοινωνίας, όπου παρόμοιες τελετές σφράγιζαν την σχέση του φεουδάρχη με τους νέους δουλοπάροικους του.

[65] Αυτό φυσικά είναι ένα σημείο το οποίο μπορεί να θεωρηθεί αμφιλεγόμενο. Εδώ υποθέτουμε πως η γυναίκα δεν είχε σημαντική προσωπική ιδιωτική ιδιοκτησία πριν από τον γάμο της και άρα βασίζεται στο εισόδημα του άντρα της για την παραχώρηση των μέσων παραγωγής που χρειάζεται για την δική της συντήρηση. Αυτό φυσικά αλλάζει με την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας η οποία και τους πρόσφερε το δικό τους προσωπικό εισόδημα, ένα γεγονός το οποίο είχε θεωρηθεί καταλυτικό από φιλελεύθερες φεμινίστριες για την απεξάρτηση των γυναικών από τους άντρες τους και για την εγκαθίδρυση της ισότητας των δύο φύλων. Όπως θα δούμε στη συνεχεία, αυτή η εξέλιξη δεν έλυσε το πρόβλημα της ανισότητας για συγκεκριμένους λόγους.

καθόριζε τον οικονομικό ρόλο της γυναίκας στο σπίτι, όπου και αυτή δρούσε μέσα στα πλαίσια μιας φεουδαρχικής σχέσης με τον άντρα της, σε σχέση με την οικογενειακή πλεονασματική παραγωγή. Στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα παρατηρούμε μια σημαντική αλλαγή – οι γυναίκες αρχίζουν να αντιμετωπίζονται, τόσο από το φεμινιστικό κίνημα, όσο και από την ευρύτερη κοινωνία, σαν μια κοινωνική ομάδα η οποία πρέπει να ανεξαρτητοποιηθεί από την οικονομική εξάρτηση του αντρικού φύλου, με την λύση να βρίσκεται μέσα από την μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας και την δίκαιη μεταχείριση των γυναικών μέσα σε αυτή. Η γυναίκα λοιπόν, όπως και ο άντρας, παίρνει σταδιακά ένα δεύτερο οικονομικό ρόλο μέσα στην κοινωνία, μέσα από την μαζική ένταξη της στον κόσμο της καπιταλιστικής πλεονασματικής παραγωγής, αλλά και μέσα από την κοινωνική πίεση η οποία την προωθεί να εισέλθει στην αγορά εργασίας.

Μήπως αυτή η ριζική αλλαγή στον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας έλυσε το πρόβλημα της ανισότητας των δύο φύλων; Η απάντηση είναι όχι και οι λόγοι δεν είναι ιδιαίτερα περίπλοκοι. Η φεουδαρχική σχέση άντρα – γυναίκας που εντοπίσαμε πιο πάνω παρέμεινε ανέγγιχτη, με αποτέλεσμα η γυναίκα να συνεχίζει να αντιμετωπίζεται κοινωνικά σαν το μέλος της οικογένειας το οποίο αναλαμβάνει την πλεονασματική παραγωγή μέσα σε αυτήν. Η είσοδος της στην αγορά εργασίας προϋπόθετε επιπλέον κόστος στην οικογένεια αφού έπρεπε να καλύπτουν έξοδα μεταφοράς και ένδυσης, καθώς και άλλα επιπλέον έξοδα που συνδέονται με την εργασία. Πέραν αυτού, η κουλτούρα που διαμορφώθηκε μέσα από χιλιάδες χρόνια ιστορικής καταπίεσης του γυναικείου φύλου, η οποία όριζε την γυναίκα σαν ένα κοινωνικά κατώτερο ον από τον άντρα, δεν άλλαξε ουσιαστικά από την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, αφού βρήκε τρόπους έκφρασης μέσα από αυτήν, καθώς η καπιταλιστική και η εργατική τάξη απαρτίζονταν σε μεγάλο βαθμό από άντρες. Οι γυναίκες λοιπόν είχαν να αντιμετωπίσουν σεξισμό στον χώρο εργασίας τους από τα αφεντικά τους και από τους υπόλοιπους εργάτες ταυτοχρόνως. Η εργασία της γυναίκας έξω από το σπίτι επηρέασε επίσης την οικογενειακή παραγωγή καθώς κομμάτια της οικογενειακής παραγωγής άρχισαν να αντικαθιστώνται από καπιταλιστικά προϊόντα όπως το έτυμο φαγητό και την εργοδότηση ατόμων για υπηρεσίες όπως ο καθαρισμός του σπιτιού. Τα παιδιά αφήνονταν πλέον σε βρεφοκομικούς και παιδοκομικούς σταθμούς καθώς η μητέρα τους η οποία δεν βρισκόταν πλέον στο σπίτι για μεγάλο ποσοστό της ημέρας αδυνατούσε να τα προσέχει. Αυτή η εικόνα είναι φυσικά αντιπροσωπευτική μονάχα για αυτές τις οικογένειες οι οποίες οικονομικά μπορούσαν να ανταποκριθούν σε αυτά το καινούργιο κόστος ζωής, αφού ένα

σημαντικό ποσοστό δεν κατάφερε να απορροφήσει το κόστος αυτό. Πέραν αυτού, η γυναίκα συνέχισε να θεωρείται υπεύθυνη για την πλεονασματική παραγωγή που παρέμενε στα πλαίσια της οικογενειακής παραγωγής, και άρα επιβαρυνόταν με επιπλέον εργασία μετά από την δουλεία της. Αυτό που πέτυχε ασυνείδητα η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι να βάλει όλο και μεγαλύτερη πίεση στον θεσμό της κλασικής μονογαμικής οικογένειας. Όπως αναφέραμε, ο άντρας, στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής, είναι μέλος της παραγωγικής τάξης των εργατών, όπου παράγει πλεόνασμα για την καπιταλιστική τάξη. Μέσα στα πλαίσια της οικογένειας όμως, αναλαμβάνει τον ρόλο της τάξης-απαλλοτριωτή και ο ίδιος απολαμβάνει το οικονομικό πλεόνασμα το οποίο παράγει κάποιος άλλος. Η γυναίκα, σε αντίθεση, βρίσκεται μέσα στην παραγωγική τάξη στον χώρο εργασίας της μέσα στην καπιταλιστική παραγωγή, αλλά και στο οικογενειακό της περιβάλλον, σαν ο δουλοπάροικος του άντρα της, με αποτέλεσμα να βρίσκεται σε συνεχή παραγωγή πλεονάσματος.

Αυτή η συστηματική παραγωγή οικονομικού πλεονάσματος μέσα και έξω από το σπίτι έχει επιφέρει τρομερή πίεση στη μοντέρνα γυναίκα, και ως αποτέλεσμα έφερε δύο κρίσιμες επιπτώσεις οι οποίες έχουν πλέον αλλοιώσει ριζικά και οριστικά τον θεσμό της μονογαμικής οικογένειας. Η πρώτη είναι η άνοδος των διαζυγίων και των μονογονεϊκών οικογενειών, δηλαδή την κατάρρευση της μονογαμικής οικογένειας και την μετατροπή της, από οικονομικής άποψης, σε ατομικιστικό σύστημα παραγωγής όπου ένα άτομο αυτόνομα παράγει τις σπιτικές και οικογενειακές οικονομικές ανάγκες αυτού και των παιδιών του με όλα τα αρνητικά που αυτό συνεπάγεται. Η δεύτερη είναι η μετάλλαξη της οργάνωσης της μονογαμικής οικογένειας από ταξικό σε αταξικό σύστημα παραγωγής, με τον άντρα και την γυναίκα να αντιμετωπίζουν ο ένας τον άλλο ως ίσοι, και να παίρνουν από κοινού τις αποφάσεις για το πώς θα οργανώνουν την οικογενειακή πλεονασματική παραγωγή. Η μετάλλαξη αυτή φέρνει πλέον τον άντρα μέσα στην οικογενειακή παραγωγή και με αυτό τον τρόπο μειώνει την πίεση της πλεονασματικής παραγωγής προς τη γυναίκα και τις πιθανότητες κατάρρευσης της οικογένειας σαν ουσιώδη κοινωνικό θεσμό. Πέραν αυτού, καταργείται ο ταξικός διαχωρισμός σε ένα από τους κύριους χώρους παραγωγής της κοινωνίας, με αποτέλεσμα να μπορούμε πλέον να μιλάμε για ένα ουσιώδη βήμα προς την κατάργηση της καταπίεσης του γυναικείου φύλου μέσα στην κοινωνία. Αν και είναι σχετικά εύκολο κάποιος να αναγνωρίσει την έντονη διαφορά μεταξύ ενός αταξικού και ενός ταξικού συστήματος μέσα στην οικογένεια, η καταγραφή τους μέσα στην ευρύτερη κοινωνία καθίσταται δύσκολή αφού το θέμα της εσωτερικής οργάνωσης της οικογενειακής

παραγωγής εμπίπτει στην προσωπική ζωή της οικογένειας. Αυτό σημαίνει πως τα στατιστικά που σχετίζονται με το θέμα είναι μειωμένα σε σχέση με δημόσια θέματα, αλλά και το γεγονός πως η οικογένεια σπάνια αντιμετωπίζεται σαν χώρος παραγωγής από τις κοινωνικές επιστήμες μειώνει την πιθανότητα υπαρκτών μελετών και στατιστικών στο θέμα της οργάνωσης της οικογενειακής παραγωγής αλλά και των σύγχρονων ιστορικών μετατροπών της.

Η αλλαγή (μεγάλη ή μικρή) των σχέσεων των δύο φύλων στο θέμα της οικογενειακής πλεονασματικής παραγωγής δεν είναι αποτέλεσμα μιας συνειδητής πολιτικής προς αυτό, αλλά μια αντίδραση προς την αντιμετώπιση των προβλημάτων που έρχεται να αντιμετωπίσει η μοντέρνα οικογένεια σήμερα. Η οργάνωση της παραγωγής μέσα στη μονογαμική οικογένεια περνά μια πολυμορφική περίοδο. Η φεουδαρχική μορφή της οικογένειας, αν και βαθιά εδραιωμένη ακόμη και στον 21^{ο} αιώνα, βρίσκεται πλέον σε αντιπαράθεση με την άνοδο μιας αταξικής μορφής της οικογενειακής οργάνωσης η οποία προσπαθεί να βρει λύσεις στα προβλήματα μέσα στα οποία η φεουδαρχική οργάνωση της οικογένειας αδυνατεί να ανταπεξέλθει. Από την άλλη παρατηρούμε όμως την κατάρρευση της μονογαμικής οικογένειας και την αυξανόμενη τάση των μονογονεϊκών οικογενειών. Η εξέλιξη αυτής της κατάστασης είναι δύσκολο να προβλέπει, αν και η εμφάνιση αταξικών οργανώσεων της οικογενειακής παραγωγής θα μπορούσε να προωθηθεί ως μια λύση στη κρίση της φεουδαρχικά δομημένης οικογένειας. Το θέμα αυτό έχει επεκτάσεις πέρα του οικονομικού πλαισίου που συζητάμε, και θα αφήσουμε την συζήτηση εδώ.

Ως μια παρένθεση θα θέλαμε να αναφέρουμε πως δεν υπάρχει καπιταλιστική μορφή οργάνωσης της οικογένειας. Αρκετοί θεωρητές συστηματικά αναφέρονταν στην καπιταλιστική οικογένεια με διάφορους όρους – εργατική οικογένεια, αστική οικογένεια, μικροαστική οικογένεια και το κάθε εξής. Η ιδέα της καπιταλιστικής οικογένειας πηγάζει από μια συγκεκριμένη αντίληψη της κοινωνίας και της σχέσης που έχει με την οικονομία. Αντιμετωπίζοντας τους διάφορους κοινωνικούς θεσμούς σαν άμεσο αποτέλεσμα του οικονομικού συστήματος, υποστηρικτές αυτής της προσέγγισης θεωρούσαν πως το καπιταλιστικό σύστημα έφερνε μαζί του την δική του μορφή κράτους, δικαίου, πολιτικής κτλ. Όπως λοιπόν μιλούσαν για το αστικό δίκαιο, τα αστικά κόμματα και το αστικό κράτος, αναφέρονταν στην οικογένεια σαν αστική οικογένεια, δηλαδή σαν ένα αποτέλεσμα της καπιταλιστικής μορφής παραγωγής. Αυτή η προσέγγιση υποθέτει περεταίρω πως η αλλαγή του

κυρίαρχου ταξικού συστήματος είναι αρκετή για να αλλοιώσει ριζικά τον θεσμό της μονογαμικής οικογένειας.

Αυτή η προσέγγιση είναι απλοϊκή. Πέρα του ότι δεν μπορούμε να θεωρούμε πολύπλοκους θεσμούς ως το άμεσο αποτέλεσμα της οικονομίας (είναι διαφορετική αυτή η προσέγγιση από το να θεωρούμε τον οικονομικό παράγοντα σαν τον πιο σημαντικό σε ένα σύνολο παραγόντων)[66], οι μοντέρνες κοινωνίες είναι γεμάτες παραδείγματα θεσμικών κατάλοιπων από προ-καπιταλιστικές κοινωνίες. Η εκκλησία, το ρωμαϊκό δίκαιο, η μαγεία και η αριστοκρατία είναι απλά μερικά παραδείγματα από αυτά. Οι θεσμοί αλλάζουν και μεταλλάζονται από τις γενικότερες ιστορικές αλλαγές μιας κοινωνίας, αλλά οι ρίζες τους παραμένουν σε μεγάλο βαθμό σε προ-καπιταλιστικές αντιλήψεις και πρακτικές. Πέραν αυτού του σημείου όμως, οι θεωρητές της παραπάνω προσέγγισης απέτυχαν να αναγνωρίσουν την οικογένεια σαν χώρο παραγωγής. Η οικογένεια δεν είναι απλά ένας απαθής θεσμός υπόδουλος της παραγωγής. Είναι και η ίδια χώρος παραγωγής και άρα πρέπει να αναλυθεί ανάλογα. Από αυτήν την θεωρητική θέση απλά δεν μπορούμε να εντοπίσουμε μια οργανωτική μορφή της οικογένειας όπου οι εσωτερικές σχέσεις παραγωγής είναι καπιταλιστικές – δηλαδή με παραγωγή προϊόντος το οποίο περνά εξ ολοκλήρου στα χέρια ενός καπιταλιστή ο οποίος δίνει ως αντάλλαγμα στον εργάτη ένα μισθό χαμηλότερης αξίας του προϊόντος που παρήγαγε. Είναι ένας ιδιαίτερα περίεργος τρόπος οργάνωσης μιας οικογένειας και θα ήταν πράγματι εξαιρετικά δύσκολο να εδραιωθεί σε μια κοινωνία. Η οικογένεια, ας μην ξεχνάμε, πέρα από την πλεονασματική παραγωγή την οποία και αναλύσαμε, είναι επίσης ένας θεσμός όπου εκφράζονται προσωπικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Αυτό το σημαντικό κομμάτι της οικογένειας το οποίο βρίσκεται εκτός του σκοπού της ανάλυσης μας έρχεται αντίθετο με τις απρόσωπες ωμές οικονομικές σχέσεις τις οποίες τείνει να παράγει ο καπιταλισμός, με αποτέλεσμα να θεωρούμε την καπιταλιστική οργάνωση της οικογένειας ως ένα θεώρημα με ελάχιστη χρήση προς την ανάλυση της υπαρκτής κοινωνίας.

Ο καπιταλισμός αντιμετωπίζει την οικογένεια σαν ένα μικρό καταναλωτικό σύνολο. Η οικογενειακή κατανάλωση έχει στοχοποιηθεί από τον 19ο αιώνα ως μια κερδοφόρα αγορά – με την μείωση των μέσων παραγωγής στα χέρια της οικογένειας, αλλά και με τον μειωμένο χρόνο των μελών της να ασχοληθούν με την οικογενειακή παραγωγή, η καπιταλιστική παραγωγή άρχισε πλέον σταδιακά να συρρικνώνει την παραγωγή μέσα στην οικογένεια προωθώντας υπηρεσίες και υλικά αγαθά τα οποία προηγουμένως παράγονταν από τις διάφορες αυτόνομες

[66] Το πρόβλημα της μεθοδολογίας είναι περίπλοκό και δεν θα αναφερθεί στη μελέτη μας.

οικογένειες. Τα πρώτα προϊόντα προς πώληση ήταν τα ρούχα και η τροφή, βασικές ανάγκες τις οποίες πλέον δεν μπορούσαν να παράγουν οι πρώην δουλοπάροικοι αφού με την κατάρρευση της φεουδαρχίας έχασαν την πρόσβαση τους στα μέσα παραγωγής των βασικών τους αναγκών. Ακολούθησαν σταδιακά και άλλα προϊόντα – σκεύη μαγειρικής, fast food, οικοκυρικές υπηρεσίες κτλ. Ο καπιταλισμός πράγματι έχει σημαντική επίδραση στην οικογενειακή παραγωγή. Όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα σύστημα οργάνωσης της εσωτερικής παραγωγής της οικογένειας – παραμένει ένας εξωτερικός παράγοντας ο οποίος ασκεί πιέσεις προς την οργάνωση της οικογένειας.

Η παραπάνω ανάλυση δεν είχε σκοπό να παρουσιαστεί ούτε ως σφαιρική ούτε ως καθοριστική προς το θέμα της. Η ανάλυση είναι ελλιπής σε αρκετά σημεία, όπως την ιστορική εξέλιξη της οργάνωσης της οικογενειακής παραγωγής, τις οργανωτικές μορφές της οικογένειας όπου ο άντρας και/ή η γυναίκα είναι μέλος της τάξης-απαλλοτριωτή έξω από τα πλαίσια της οικογενειακής παραγωγής, την κατάσταση όπου ο μισθός του άντρα αδυνατεί να συντηρήσει την οικογένεια του και άρα η κλασική μονογαμική δομή δεν υφίσταται (γεγονός που εντοπίζεται συστηματικά τουλάχιστον από τον 19^{ο} αιώνα), καθώς και την σχέση της οργάνωσης της πλεονασματικής οικογενειακής παραγωγής με θέματα όπως η ψυχολογία, η σεξουαλικότητα, η πατριαρχία, οι ευρύτερες σχέσεις εξουσίας και η σχέση παιδιού – γονιού μέσα στην μονογαμική οικογένεια. Σκοπός της παραπάνω ανάλυσης ήταν μια συγκρατημένη παρουσίαση της εφαρμογής της πλεονασματικής ανάλυσης της παραγωγής στην μονογαμική οικογένεια, καθώς και η εδραίωση της αντίληψης της οικογένειας σαν χώρος παραγωγής μέσα στην ευρύτερη κοινωνία, αφού η κοινή προσέγγιση βλέπει την οικογένεια σαν ένα παθητικό και καταναλωτικό θεσμό μέσα στην οικονομία αντί σαν ένα ενεργό παραγωγικό χώρο[67].

---

[67] Για περισσότερες πληροφορίες και περεταίρω ανάλυση βλέπε: For Every Knight in Shining Armor, There's a Castle Waiting To Be Cleaned: A Marxist-Feminist Analysis of the Household (Fraad, Resnick και Wolf), Rethinking Marxism (Journal) Volume 2, Number 4 (Χειμώνας 1989) και The Class Analysis of Households Extended: Children, Fathers, and Family Budgets (Resnick και Wolff), Rethinking Marxism (Journal) Volume 20, Number 4 (Οκτώβρης 2008).

Η Καπιταλιστική Κρίση του 21ου Αιώνα

Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής έχουν ένα χαρακτηριστικό στην οικονομική τους ιστορία το οποίο δύσκολα μπορούμε να εντοπίσουμε οπουδήποτε αλλού στην ιστορία του καπιταλισμού. Ο πραγματικός μισθός[68] της οικονομίας των Η.Π.Α. διατηρούσε μια πρωτοφανή σταδιακή άνοδο από τον 19ο αιώνα μέχρι και την δεκαετία του 1970 (1820-1970).[69] Αυτή η σταδιακή ιστορική άνοδος του πραγματικού μισθού είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο στο επίπεδο ζωής των πολιτών των Η.Π.Α. με κάθε νέα γενιά και την συστηματική αύξηση της ζήτησης για τα νέα προϊόντα τα οποία παρήγαγε η ντόπια και παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία.

Οι λόγοι για την άνοδο των πραγματικών μισθών για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα είναι καθαρά ιστορικοί. Οι Η.Π.Α. ανακηρύχτηκαν ως κράτος το 1776 σε ένα τεράστιο γεωγραφικό χώρο, πλούσιο σε φυσικούς πόρους αλλά ελλιπή σε εργατικό δυναμικό. Ο ντόπιος πληθυσμός σε μεγάλο βαθμό αφανίστηκε από τους Ευρωπαίους κατακτητές ή μετατράπηκε σε σκλάβους, ενώ όσοι επιβίωσαν δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον στο να εγκαταλείψουν τις κοινότητες τους και τον παραδοσιακό τρόπο παραγωγής τους για να εργαστούν σαν μισθωτό εργατικό δυναμικό για την ανερχόμενη καπιταλιστική τάξη. Η μόνη λύση για τους καπιταλιστές ήταν να φέρουν εργατικό δυναμικό από το εξωτερικό και συγκεκριμένα από την Ευρώπη. Για να καταφέρουν όμως να φέρουν εργάτες από την άλλη μεριά του Ατλαντικού ωκεανού, έπρεπε να τους δώσουν ένα αξιόλογο κίνητρο – και αυτό ήταν οι καλύτεροι μισθοί σε σχέση με τους καπιταλιστές της Ευρώπης. Ακόμα ένα πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπίσει η Αμερικάνική καπιταλιστική τάξη ήταν η τεράστια έκταση γης την οποία μπορούσε να διεκδικήσει ο κάθε πολίτης. Αυτό επέτρεπε στους εργάτες να εγκαταλείπουν την καπιταλιστική παραγωγή όταν είχαν συσσωρεύσει αρκετά χρήματα για να αρχίσουν μια προσωπική ή οικογενειακή φάρμα και να ασχολούνται με την γεωργική παραγωγή έξω από τα πλαίσια της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής. Οι καπιταλιστές, έχοντας αρχικά το πρόβλημα της έλλειψης εργατικού δυναμικού και μετέπειτα την έξοδο μέρους των εργατών από την καπιταλιστική παραγωγή,

---

[68] Ο πραγματικός μισθός είναι μια στατιστική μέτρηση η οποία μετρά το γενικό επίπεδο των μισθών μιας οικονομίας ρυθμισμένο με βάση τον πληθωρισμό (άνοδος των τιμών). Ο πληθωρισμός έχει ως αποτέλεσμα την μείωση της αξίας του χρήματος και άρα της αγοραστικής αξίας. Εάν η αύξηση του πληθωρισμού είναι μεγαλύτερη από την αύξηση των μισθών, τότε δεν υπάρχει πραγματική αύξηση του μισθού αλλά μείωση. Για αυτό τον λόγο η μέτρηση του πραγματικού μισθού είναι αναγκαία για σκοπούς χρήσιμης ανάλυσης.

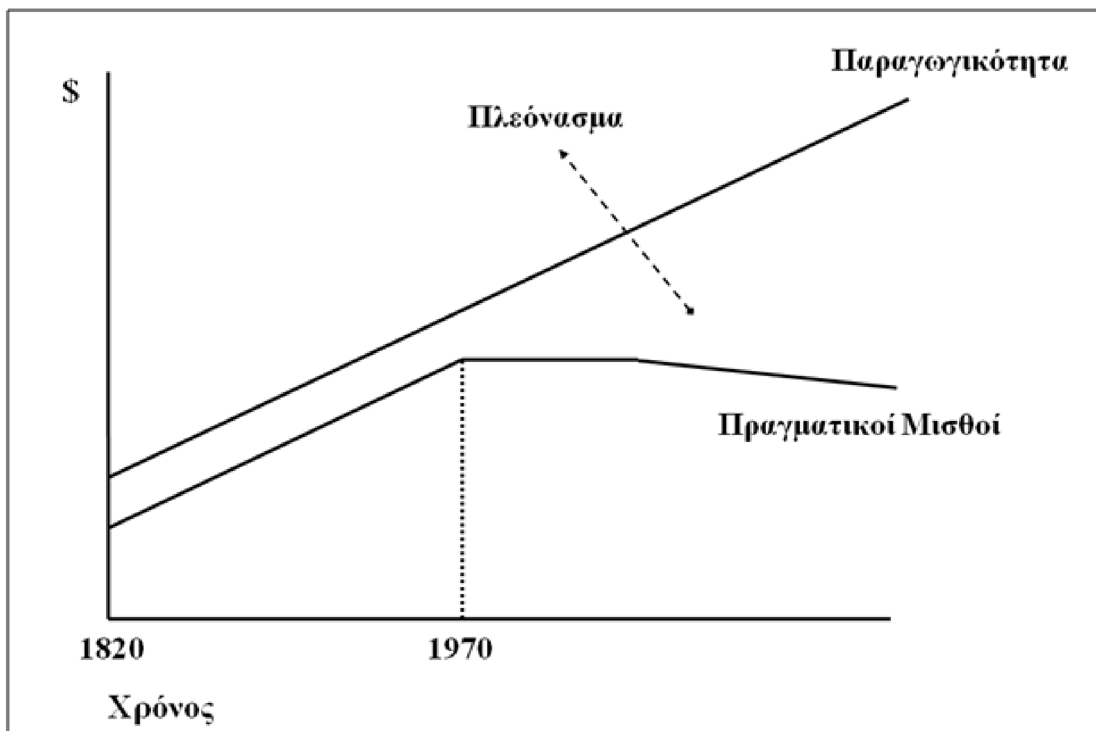
[69] Richard Wolff, Capitalism Hits the Fan, Olive Branch Press, 2010, σελίδα 83.

συνέχισαν να ανεβάζουν τους πραγματικούς μισθούς για να φέρουν επιπλέων εργατικό δυναμικό από το εξωτερικό, αλλά και για να κρατήσουν το εργατικό δυναμικό το οποίο κατάφερναν να απορροφήσουν.

Η ιστορική έλλειψη του εργατικού δυναμικού έρχεται σε μια οριστική παύση τη δεκαετία του 1970. Σε αυτή την περίοδο διάφοροι παράγοντες έρχονται να πλημμυρίσουν την αγορά εργασίας με εργατικό δυναμικό και να τερματίσουν το έλλειμμα των εργατών. Η εισαγωγή των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην παραγωγική διαδικασία αντικατέστησε μεγάλο αριθμό εργατών οι οποίοι εισήλθαν ξανά στην αγορά εργασίας, ενώ παράλληλα η ζήτηση εργατικού δυναμικού μειώθηκε για τον ίδιο λόγο. Βλέπουμε σε αυτή την περίοδο την μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας και άρα τη ραγδαία αύξηση της προσφοράς εργατικού δυναμικού. Την ίδια περίοδο αρχίζει η παγκοσμιοποίηση της αγοράς εργασίας, με εταιρίες να μετακινούν την παραγωγή τους έξω από της Η.Π.Α., σε χώρες όπου το εργατικό δυναμικό ήταν φτηνότερο, δεν ήταν οργανωμένο σε συνδικάτα και όπου δεν υπήρχαν, ή υπήρχαν λιγότεροι νόμοι για την ρύθμιση των υποχρεώσεων των καπιταλιστών έναντι των εργατών, όπως τα εργατικά δικαιώματα και ο κατώτατος μισθός. Το αποτέλεσμα ήταν πως πλέον ο Αμερικάνος εργάτης έπρεπε να ανταγωνιστεί για εύρεση εργασίας, όχι στην ντόπια αγορά, αλλά στην παγκόσμια αγορά εργασίας. Με την προσφορά εργατικού δυναμικού από την πλευρά των εργατών να αυξάνεται, και τη ζήτηση να πέφτει σημαντικά, η οικονομία των Η.Π.Α. ξεπερνά πλέον το ιστορικό έλλειμμα εργατικού δυναμικού ενώ οι πραγματικοί μισθοί σταθεροποιούνται στο επίπεδο του 1970. Έως και το 2013 οι πραγματικοί μισθοί της Αμερικάνικής οικονομάς δεν έχουν αυξηθεί πέραν του επιπέδου του 1970 ενώ πλέον τους βλέπουμε να μειώνονται.

Η στασιμότητα των μισθών έφερε την αυξανόμενη συσσώρευση του πλούτου στα χέρια της καπιταλιστικής τάξης. Ενώ οι πραγματικοί μισθοί παρέμεναν στο επίπεδο του 1970 η παραγωγικότητα των εργατών, δηλαδή το τι δίνει ο εργάτης στους καπιταλιστές, συνέχισε να ανεβαίνει. Μπορούμε με βεβαιότητα να το πούμε αυτό, αφού από την δεκαετία του 1970 βλέπουμε την σταδιακή και συστηματική είσοδο του ηλεκτρονικού υπολογιστή και της ψηφιακής τεχνολογίας στην καπιταλιστική παραγωγή η οποία αύξησε την παραγωγικότητα ραγδαία. Με τους πραγματικούς μισθούς να παραμένουν στάσιμοι και την παραγωγικότητα να

ανεβαίνει, το οικονομικό πλεόνασμα το οποίο περνά στα χέρια των καπιταλιστών εκτινάσσεται πλέον στα ύψη. Το ακόλουθο διάγραμμα παρουσιάζει αυτή την εξέλιξή παραστατικά[70].

Αυτή η εξέλιξη έφερε δύο σημαντικά προβλήματα. Το πρώτο είναι πως η σταθερότητα των πραγματικών μισθών σήμαινε και τη σταθερότητα της ζήτησης. Εάν η παραγωγή αυξάνεται και η αγοραστική δύναμη της εργατικής τάξης, δηλαδή του καταναλωτικού συνόλου, παραμένει σταθερή, το οικονομικό πλεόνασμα δεν μπορεί να μετατραπεί σε χρήμα, δηλαδή να πουληθεί στην αγορά, λόγω έλλειψης της απαιτούμενης αγοραστικής δύναμης. Το δεύτερο ήταν το πρόβλημα της υπέρ-συσσώρευσης του πλεονάσματος στα χέρια των καπιταλιστών στη χρηματική του μορφή. Το οικονομικό πλεόνασμα φυλάσσεται στον τραπεζικό τομέα όπου και παραμένει είτε για μελλοντική κατανάλωση είτε για μελλοντικές επενδύσεις των καπιταλιστών. Οι τράπεζες λοιπόν βρέθηκαν με τεράστια χρηματικά ποσά τα οποία δεν επέφεραν κέρδος προς αυτές εκτός και αν αυτά δανείζονταν ή επενδύονταν.

Από την άλλη μεριά, η Αμερικάνικη εργατική τάξη αντιμετώπιζε εντελώς διαφορετικά προβλήματα. Η σταθερή άνοδος των πραγματικών μισθών στην Αμερικάνικη οικονομία την περίοδο 1820-1970 επέφερε την ενσωμάτωση συγκεκριμένων κοινωνικών αντιλήψεων στην

[70] Το διάγραμμα δεν είναι βασισμένο σε κλίμακα. Τα πραγματικά στοιχεία της περιόδου 1890-2006 μπορούν να βρεθούν στο The Economic Crisis: A Marxian Interpretation, Rethinking Marxism (Journal) Volume 22, Number 2 (Απρίλης 2010), από τον Stephen Resnick και τον Richard Wolff, σελίδα 177.

Αμερικάνική κουλτούρα. Ενσωματώθηκε η άποψη πως κάθε γενιά ζει καλύτερα από την προηγούμενη (όπως και γινόταν), πως ο μισθός είναι αντιπροσωπευτικός της παραγωγικότητας του εργάτη (αφού και τα δύο ανέβαιναν παράλληλα) και πως η προσωπική καταναλωτική δύναμη ενός ατόμου αντιπροσωπεύσει την κοινωνική του επιτυχία και την προσωπική του αξία. Η συστηματική άνοδος των πραγματικών μισθών η οποία επέτρεψε την άνοδο και άνθιση της Αμερικάνικης καταναλωτικής κουλτούρας και της διαφήμισης προώθησαν αυτή την άποψη για την προσωπική και κοινωνική αξία του ατόμου.

Όταν λοιπόν οι πραγματικοί μισθοί σταμάτησαν οριστικά την άνοδο τους και σταθεροποιήθηκαν στο επίπεδο του 1970 η Αμερικάνικη κοινωνία, αδύνατη να αντιληφτεί το πρόβλημα σαν ένα κοινωνικό-οικονομικό πρόβλημα, το αντιμετώπισε σαν προσωπικό. Ο ίδιος ο εργάτης αντιμετωπιζόταν σαν ο υπεύθυνος για την ανικανότητα του να αυξήσει την οικονομική του ευημερία σε σχέση με τις προηγούμενες γενεές – ήταν λάθος οι προσωπικές αποφάσεις του, λάθος ο κλάδος εργασίας του, λάθος ο κλάδος σπουδών που ακολούθησε, δε δούλευε αρκετά κτλ. Η επίρριψη ευθυνών προς το ίδιο το άτομο το οποίο είναι το θύμα των κοινωνικών συνθηκών βασίζεται στη λανθασμένη αντίληψη πως το άτομο έχει τον έλεγχο της ζωής του και ευθύνεται για τα οποιαδήποτε αποτελέσματα στο οικονομικό πλαίσιο της – κάτι που όπως δείξαμε πιο πάνω είναι εντελώς λανθασμένο.

Τα προβλήματα «λύθηκαν» λοιπόν με τον πλέον ειρωνικό τρόπο. Η Αμερικάνικη εργατική τάξη, βασισμένη στην υλιστική κουλτούρα που ανέπτυξε για 150 χρόνια, η οποία όριζε την προσωπική αξία με βάση το επίπεδο των υλικών αγαθών, έγινε η εργατική τάξη με ένα από τα μεγαλύτερα επίπεδα δανεισμού στην ιστορία του καπιταλισμού – το πλεόνασμα το οποίο οι εργάτες παρήγαγαν όλο και πιο παραγωγικά χωρίς να αυξηθεί ο πραγματικός τους μισθός, πέρασε στα χέρια των τραπεζών οι οποίες, έχοντας πλέον ένα τεράστιο πόσο για να δανείσουν, το δάνεισαν πίσω στην εργατική τάξη με επιτόκιο, η οποία το χρησιμοποίησε για να τις καταναλωτικές της ανάγκες. Οι καπιταλιστές λοιπόν βρήκαν την αναγκαία ζήτηση τους, οι τραπεζίτες βρήκαν περεταίρω πλαίσια δανεισμού και οι εργάτες χρήματα για να καταναλώσουν. Αυτός ο παραλογισμός λοιπόν κράτησε την Αμερικάνική οικονομία για 30 χρόνια, σπρώχνοντας την κρίση που ακολουθεί από τις αντιφάσεις της, στο μέλλον. Μια εργατική τάξη όμως, η οποία δανείζεται όλο και περισσότερο ενώ οι πραγματικοί τις μισθοί παραμένουν στάσιμοι, είναι αδύνατον να ξεπληρώσει το χρέος της. Όταν η Αμερικάνικη εργατική τάξη δεν μπορούσε πλέον

να συνεχίσει να δανείζεται, αλλά ούτε και να συνεχίσει να πληρώνει το χρέος της, η οικονομία των Η.Π.Α. και η παγκόσμια οικονομία κατέρρευσαν σαν τραπουλόχαρτα.

Η κρίση λοιπόν δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν μια χρηματοπιστωτική κρίση. Τα προβλήματα που εμφανίστηκαν στον τραπεζικό τομέα είναι απλά ένα αποτέλεσμα την κρίσης του 1970, δηλαδή της στασιμότητας των πραγματικών μισθών στις Η.Π.Α. και της μετέπειτα «λύσης» των προβλημάτων που εμφανίστηκαν. Η πηγή της κρίσης βρίσκεται στον ταξικό διαχωρισμό της παραγωγής, κα τις αντιφάσεις που φέρνει μέσα από τα εδραιωμένα αντίθετα συμφέροντα των δύο τάξεων σε σχέση με το πλεόνασμα. Είναι λοιπόν αδύνατον να λύσουμε το πρόβλημα με κάποια πιο πετυχημένη χρηματοπιστωτική φόρμουλα και με την εφαρμογή πολιτικών που αγνοούν τον πυρήνα του προβλήματος.

Υπάρχει όμως και μια άλλη δημοφιλής πολιτική γραμμή για επίλυση της κρίσης πέρα από τις πολιτικές λιτότητας που αγνοούν το πιο πάνω πρόβλημα. Αυτή πηγάζει από τον κεϋνσιανισμό και την ιδέα της μικτής καπιταλιστικής οικονομίας. Υποστηρικτές αυτής της γραμμής προωθούν μια παραλλαγή της παρακάτω ιδέας: Το κράτος θα πρέπει να επέμβει σημαντικά στην οικονομία, να φορολογήσει κλιμακωτά τους καπιταλιστές και τους πλούσιους, να ρυθμίσει τις αγορές (συμπεριλαμβανομένης και της αγοράς εργασίας) και τον τραπεζικό τομέα, να λάβει σημαντικό ρόλο στην παραγωγή της οικονομίας, προσφέροντας υπηρεσίες και υλικά αγαθά μέσω της κρατικής παραγωγής και να εφαρμόσει ένα δυνατό κράτος πρόνοιας. Το κράτος επίσης μπορεί να επαναφέρει την οικονομία σε ανοδικά επίπεδα μέσω από την μαζική εργοδότηση των ανέργων και την αύξηση της συνολικής ζήτησης μέσα από τη χρήση των αυξανόμενων κρατικών εσόδων από την δυνατή κλιμακωτή φορολόγηση των πλούσιων και των καπιταλιστών, για σκοπούς επενδύσεων.

Πράγματι, αυτή η πολιτική γραμμή εφαρμόστηκε στα μέσα του 20^{ου} αιώνα στην Αμερική αλλά και πολλές άλλες χώρες για να ρυθμίσει τον καπιταλισμό, να τον ανακάμψει από την κρίση του 1929 και να φροντίσει έτσι ώστε να μην ξαναεμφανιστούν καπιταλιστικές κρίσεις στο μέλλον. Το πρόβλημα το οποίο είναι έμφυτο σε αυτή την προσέγγιση είναι το ακόλουθο: Εάν εφαρμοστεί αυτή η πολιτική, μπορεί πράγματι να καταφέρουμε να αναζωπυρώσουμε την οικονομία, να ρυθμίσουμε την αγορά εργασίας με τρόπο τέτοιο έτσι ώστε οι πραγματικοί μισθοί να συνεχίσουν να αυξάνονται και το κράτος να προσφέρει υπηρεσίες και υλικά αγαθά προς το συμφέρον της ευρύτερης κοινωνίας. Αφήνοντας όμως στον πυρήνα της πλεονασματικής παραγωγής μια καπιταλιστική, δηλαδή μια ταξική σχέση, διατηρούμε την αντίθεση των

συμφερόντων των δύο τάξεων σε σχέση με το πλεόνασμα το οποίο παράγουν οι εργάτες, ενώ αφήνουμε επίσης τον έλεγχο του πλεονάσματος στα χέρια των καπιταλιστών. Αφήνουμε δηλαδή μια κοινωνική τάξη με τα κίνητρα να καταστρέψει την μικτή καπιταλιστική οικονομία με βάση το κράτος πρόνοιας, αλλά και το οικονομικό πλεόνασμα το οποίο μπορεί να χρησιμοποιήσει για να το πράξει. Το μοντέλο της μικτής καπιταλιστικής οικονομίας με βάση το κράτος πρόνοιας γκρεμίστηκε στην Αμερική και στην Ευρώπη από μια καπιταλιστική τάξη η οποία χρησιμοποίησε το οικονομικό πλεόνασμα το οποίο της εγγυητών η ταξική οργάνωση της παραγωγής, για να εξαγοράσει πολιτικούς και κόμματα, να προπαγανδίσει ενάντια στο κράτος πρόνοιας και έτσι να αποσύρει τις ρυθμίσεις, την φορολόγηση και τις κοινωνικές υπηρεσίες του Ρούσβελτ στην Αμερική, των Εργατικών στο Ηνωμένο Βασίλειο και παρόμοιων μεταρρυθμίσεων σε άλλες μικτές οικονομίες. Εάν λοιπόν εφαρμόσουμε μια τέτοια οικονομική πολιτική, δεδομένου πως αυτή θα επαναφέρει την οικονομία σε θετικό δρόμο, αφήνουμε ανοιχτό τον τρόπο με τον οποίο αυτή η οικονομική πολιτική θα αναιρεθεί.

Μια άλλη προσέγγιση προς την κρίση, η οποία αναφέρεται σε λιγότερο βαθμό, ασκεί κριτική στην επέμβαση του κράτους στην οικονομία και την «διαστρέβλωση» που αυτό κάνει στις αγορές. Υποστηρικτές αυτής της προσεγγίσεις συχνά αρνούνται την ονομασία «καπιταλισμός» για το παρόν οικονομικό σύστημα, υποστηρίζοντας πως ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα το οποίο είναι καθαρά βασισμένο στην «ελεύθερη αγορά», την μη συμμετοχή και επέμβαση του κράτους στην οικονομία και την ελευθερία του ατόμου να ανταλλάζει με τα υπόλοιπα άτομα μέσα στην αγορά χωρίς κρατικούς περιορισμούς. Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης ασκούν κριτική στην «διαστρέβλωση» του καθαρού καπιταλισμού από το κράτος και υποστηρίζουν πως πρέπει να εφαρμοστεί ο καθαρός καπιταλισμός στην οικονομία, έτσι ώστε να καταργηθούν τα μονοπώλια και τα ολιγοπώλια, η άνιση θέση στην οποία βρίσκονται αυτοί οι οποίοι δεν λαμβάνουν κρατικές επιχορηγήσεις (καπιταλιστές και εργάτες ανεξαρτήτως) σε σχέση με αυτούς που λαμβάνουν, και η επέμβαση του κράτους στην αγορά η οποία αδυνατεί να έρθει στην αρμονία την οποία θα ερχόταν αν το κράτος παρέμενε αμέτοχο. Αναλύσαμε τα θεωρητικά προβλήματα αυτής της προσέγγισης στο κομμάτι του φιλελεύθερου καπιταλισμού και δεν θα τα επαναλάβουμε εδώ. Θα αναφέρουμε μόνο πως δεν υπάρχει πουθενά ιστορικά οποιαδήποτε οικονομία η οποία να λειτουργούσε με βάση τον καθαρό καπιταλισμό, ο οποίος υπάρχει μονάχα στις φανταστικές κοινωνίες και τα εξωπραγματικά μοντέλα των νεοφιλελεύθερων, των οικονομολόγων της Αυστριακής σχολής σκέψης, των «άναρχο» καπιταλιστών και των

Ραντιανιστών. Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, το οικονομικό πλεόνασμα τα οποίο ο καπιταλιστής αποκτά μέσα από την ταξική διαχώριση της παραγωγής, του επιτρέπει να εξαγοράζει πολιτικούς, κόμματα και την κρατική μηχανή για να προωθήσει δικά του συμφέροντα. Η εφαρμογή νόμων και κρατικών πρακτικών που προωθούν τα μονοπώλια και τα ολιγοπώλια, την κρατική επιχορήγηση εταιριών, την μεταφορά του ιδιωτικού χρέους σε κρατικό κτλ βασίζεται στην αντίθεση των συμφερόντων των καπιταλιστών με τα συμφέροντα της ευρύτερης κοινωνίας, και στην δυνατότητα τους λόγω της συσσώρευσης οικονομικού πλεονάσματος να επιβάλλουν αυτά τα συμφέροντα μέσω της κρατικής μηχανής. Η υγιής ανταγωνιστικότητα είναι κάθετα αντίθετη προς τα συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης – το αποτέλεσμα είναι η κατάργηση της ιδίας της υγιής ανταγωνιστικότητας από τους καπιταλιστές που έχουν πρώτοι τη δυνατότητα να ελέγξουν το κράτος και έτσι να φράξουν την πιθανή εισδοχή νέων καπιταλιστών στις αγορές και να επιβάλουν νόμους και κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία προς το συμφέρον τους. Η ιδέα ενός καθαρού καπιταλισμού είναι εκτός πραγματικότητας και δε χρήζει περεταίρω αναφοράς.

Συμπεράσματα

Είναι ξεκάθαρο πως στον 21ο αιώνα βρισκόμαστε πλέον σε μια κατάσταση όπου ο καπιταλισμός έχει εδραιωθεί ως το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής μέσα από τη φιλελεύθερη μορφή του. Η μικτή καπιταλιστική οικονομία βρίσκεται αποδυναμωμένη, αλλά παραμένει σημαντική σε χώρες όπως η Γερμανία και η Σουηδία, ενώ ο κρατικός καπιταλισμός περιορίζεται σε χώρες όπως την Βόρεια Κορέα. Πέρα της κυριαρχίας του καπιταλισμού όμως, παρατηρούμε τη σκλαβιά να παραμένει το δεύτερο πιο διαδεδομένο ταξικό σύστημα παραγωγής μετά τον καπιταλισμό (αν αγνοήσουμε την οικογενειακή παραγωγή). Στον 21ο αιώνα περίπου 27 εκατομμύρια άνθρωποι[71] εργάζονται μέσα σε σχέσεις σκλαβιάς, από την παγκόσμια και ντόπια αγορά του σεξ μέχρι και φυτείες καφέ στην Αφρική, συχνά ακόμη και πλάι σε εργάτες οι οποίοι εργάζονται μέσα σε καπιταλιστικές σχέσεις. Η ατομική παραγωγή παραμένει εμφανής αλλά δευτερεύουσα, ενώ η φεουδαρχία έχει μια έντονη παρουσία μέσα στην οικογενειακή παραγωγή. Παρατηρούμε επίσης ανεξάρτητες εφαρμογές της κομμουνιστικής οργάνωσης της παραγωγής σε διάφορους χώρους εργασίας μέσα σε διάφορες χώρες, αρκετές φορές ως αντίδραση από τους εργάτες προς τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης τις οποίες τους επιβάλλουν οι καπιταλιστές. Ο πριμιτιβιστικός κομμουνισμός είναι μάλλον το λιγότερο διαδεδομένο από όλα τα συστήματα παραγωγής, με αρκετές ενδείξεις πως μπορεί να εξαλειφτεί μέσα στον 21ο αιώνα από τις πιέσεις τις οποίες του ασκούν τα υπόλοιπα συστήματα παραγωγής.

Από τα πιο πάνω μπορούμε να συμπεράνουμε τα ακόλουθα. Αν και ζούμε σε μια παγκόσμια οικονομία όπου το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής είναι το καπιταλιστικό (υπό κάποια από τις τρεις μορφές του), υπάρχουν και επιβιώνουν όλα τα υπόλοιπα συστήματα παραγωγής μέσα στην οικονομία, καταφέρνουν και αναπαράγονται μέσα στο χρόνο, παραμένοντας όμως συρρικνωμένα λόγο της κυριαρχίας του καπιταλιστικού συστήματος. Αυτό σημαίνει πως οι οικονομικές σχέσεις μέσα σε μια κοινωνία δεν περιορίζονται στις σχέσεις καπιταλιστή – εργάτη, αλλά στην πραγματικότητα είναι ένα σύμπλεγμα σχέσεων από όλα τα συστήματα παραγωγής τα οποία αναφέραμε, με τη σχέση καπιταλιστή – εργάτη να παραμένει η πιο διαδεδομένη, ξεκάθαρη, και κυρίαρχή σχέση. Είναι λοιπόν αρκετά πιθανό ένα άτομο να παίρνει πάνω από ένα ταξικό ρόλο μέσα στην καθημερινή του ζωή. Για παράδειγμα, ένα άτομο θα μπορούμε να ανήκει στην εργατική τάξη μέσα στην καθημερινή του εργασία, στα πλαίσια της οικογενειακής

[71] Kevin Bales, Disposable People: New Slavery in the Global Economy, University of California Press, 2012, Σελίδα 9.

παραγωγής να βρίσκεται στην θέση της φεουδαρχικής τάξης, ενώ ταυτόχρονα να παράγει οικονομικό πλεόνασμα στα πλαίσια μιας κομμουνιστικής οργάνωσης της παραγωγής σε συνεργασία με άλλα άτομα για κάποιο προσωπικό σκοπό (προσωπική κατανάλωση, για χόμπι κτλ). Είναι λοιπόν μια πραγματικότητα πως οι άνθρωποι βρίσκονται ταυτόχρονα μέσα σε πολυάριθμες ταξικές σχέσεις, παίρνοντας ακόμη και αντίθετους ταξικούς ρόλους ανάλογα με τις περιστάσεις και τις συνθήκες.

Δεν προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε μια συνολική ανάλυση της κοινωνίας στην ανάλυση μας και θα θέλαμε να το ξεκαθαρίσουμε αυτό εδώ. Αυτό που προσπαθήσαμε να προσφέρουμε όμως είναι μια κατανοητή επεξήγηση της ταξικής ανάλυσης μέσα στα πλαίσια της πλεονασματικής παραγωγής και συσσώρευσης. Πιστεύουμε πως για να λυθούν τα σύγχρονα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα πρέπει να εδραιωθεί ξανά ο στόχος της δημιουργίας μιας αταξικής κοινωνίας μέσα στην πολιτική ατζέντα. Μια τέτοια εξέλιξη θα καταργούσε τον ταξικό ανταγωνισμό και άρα τη βάση πάνω στην οποία αναπτύχθηκε η καπιταλιστική κρίση του 2007-08 φράζοντας την επανάληψη παρόμοιων κρίσεων. Πέραν αυτού, με την κατάργηση των ταξικών διαχωρισμών μέσα στην οργάνωση της παραγωγής θα μπορούσε να εδραιωθεί το κράτος πρόνοιας, οι δημόσιες υπηρεσίες, η κλιμακωτή φορολόγηση κτλ χωρίς να υπάρχει ο κίνδυνος επανάληψης της ταξικής επίθεσης της δεκαετίας του 1970 και του 1980 όπου η καπιταλιστική τάξη κατάργησε τη μικτή οικονομία και τον φίλο-εργατικό κρατικό παρεμβατισμό. Η κατάργηση του ταξικού διαχωρισμού θα έφερνε θετικά αποτελέσματα και στο περιβαλλοντικό πρόβλημα, αφού σε αντίθεση με τους καπιταλιστές, οι οποίοι δεν κατοικούν στις περιοχές των χώρων παράγωγης που τους ανήκουν, οι εργάτες έχουν εδραιωμένα συμφέροντα προς την αποφυγή ρύπανσης του περιβάλλοντος, μιας ρύπανσης της οποίας τις αρνητικές συνέπιες επωμίζονται οι ίδιοι, οι οικογένειες τους και οι γείτονες τους. Η κατάργηση του ταξικού διαχωρισμού θα έφερνε και μια ραγδαία βελτίωση στην ανισότητα του πλούτου, καθώς είναι σχεδόν απίθανο οι εργάτες, οι οποίοι θα παίρνουν τις αποφάσεις για τους μισθούς τους, να αποφασίσουν πως μια μικρή ομάδα ατόμων θα παίρνει εξωφρενικά ποσά ενώ οι υπόλοιποι θα παραλαμβάνουν τον κατώτατο μισθό. Πέραν όμως των πιο πάνω πλεονεκτημάτων, η εφαρμογή ενός αταξικού συστήματος παραγωγής ως το κυρίαρχό σύστημα παραγωγής μέσα σε μια κοινωνία εκδημοκρατίζει τον χώρο εργασίας. Ο μέσος άνθρωπός (στη δύση) δουλεύει 8 ώρες την ημέρα για 5 μέρες την βδομάδα μέσα σε ένα δικτατορικό περιβάλλον, όπου οι αποφασίσεις από το τι παράγει, για πόσο χρόνο και υπό πιες συνθήκες παίρνονται από τρίτους. Μόνο ένα

αταξικό σύστημα μπορεί να προσφέρει πραγματική δημοκρατία στον χώρο εργασίας, ένα χώρο οπού περνάμε ένα τεράστιο χρόνο από την ενήλική ζωή μας. Σε αντίθεση, τα ταξικά συστήματα παραγωγής από την ίδια την οργανωτική τους δομή είναι αναγκαστικά δικτατορικά.

Πέραν αυτού, είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως η εφαρμογή ενός αταξικού συστήματος παραγωγής ως το κυρίαρχο σύστημα παραγωγής σε μια κοινωνία δεν προϋποθέτει την εδραίωση και τη διατήρηση του μέσα στο χρόνο. Όπως μέσα στα πλαίσια της κυριαρχίας του καπιταλισμού τα υπόλοιπα συστήματα παραγωγής συνεχίζουν να υπάρχουν σε μια συρρικνωμένη μορφή, έτσι και σε μια κοινωνία όπου το κυρίαρχό σύστημα παραγωγής είναι αταξικό θα συνεχίσουν να υπάρχουν, σε συρρικνωμένο και μικρότερο επίπεδο, όλα τα ταξικά συστήματα παραγωγής, πιθανόν στη σκιά της παρανομίας. Είναι λοιπόν αναγκαίο να υπάρξει μια πολιτική η οποία να φράζει την δυνατότητα οποιουδήποτε ταξικού συστήματος να μπορέσει να αναδυθεί και να εδραιωθεί ξανά μέσα στην κοινωνία. Εάν δεν υπάρξει μια τέτοια πολιτική, είναι αρκετά πιθανόν το κυρίαρχο αταξικό σύστημα να αποτύχει να εδραιωθεί με αποτέλεσμα να επανέλθει ως κυρίαρχο σύστημα στην οργάνωση της παραγωγής ένα ταξικό σύστημα.

Αν και θεωρούμε την εδραίωση μιας αταξικής κοινωνίας ως απαραίτητη για τη λύση των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων, δεν την θεωρούμε ως απόλυτα επαρκή. Προβλήματα όπως ο ρόλος του κράτους και η επιθυμητή μορφή του, το νομισματικό σύστημα, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η καταπίεση κοινωνικών ομάδων και μειονοτήτων, ο σεξισμός, ο ρατσισμός και η διαφθορά είναι όλα προβλήματα τα οποία χρειάζονται είτε ξεχωριστές λύσεις είτε περεταίρω προσοχή πέρα της σχέσης τους με τον ταξικό διαχωρισμό. Η σχέση μεταξύ του συστήματος παραγωγής και του συστήματος ανταλλαγής/διανομής του πλεονάσματος (αγορά, κρατικός και ιδιωτικός κεντρικός/τοπικός σχεδιασμός κτλ) είναι επίσης ένα θέμα τεράστιας σημασίας για το οποίο πρέπει να υπάρξει μια ανάλυση και κατανόηση πέρα της ταξικής ανάλυσης όπως αυτή παρουσιάστηκε εδώ. Η εφαρμογή λοιπόν μιας αταξικής οργάνωσης της παραγωγής δεν μπορεί να είναι αυτοσκοπός, αλλά πρέπει να συμπεριλαμβάνεται σε ένα ευρύτερο και συνολικό πολιτικό πρόγραμμα κοινωνικής αλλαγής.

Πηγές

Althusser, Louis (2008) *On Ideology*. Verso.

Aristotle (2009) *Politics.* Oxford University Press.

Backhouse, Roger (2002*) The Penguin History of Economics.* Penguin Publications.

Bales, Kevin (2012) *Disposable People: New Slavery in the Global Economy*. University of California Press.

Bloch, Marc (2004) *Feudal Society Volume 1: The Growth of Ties of Dependence.* Routledge.

Damier, Vadim (2009) *Anarcho-Syndicalism in the 20th Century*. Black Cat Press.

Engels, Friedrich (2010) *The Origin of the Family, Private Property and the State.* Penguin Publications.

Figes, Orlando (1998) *A People's Tragedy: The Russian Revolution: 1891-1924.* Penguin Publications.

Fotheringham, Alasdair (2013) 27% of Spaniards are out of work. Yet in one town everyone has a job. *Independent,* 12 Μαΐου. [Online], Διαθέσιμο: http://www.independent.co.uk/news/world/europe/27-of-spaniards-are-out-of-work-yet-in-one-town-everyone-has-a-job-8612920.html [22 Απρ 2014].

Fraad, H. & Resnick S. & Wolff R. (1989) For Every Knight in Shining Armor, There's a Castle Waiting To Be Cleaned: A Marxist-Feminist Analysis of the Household. *Rethinking Marxism*, 2 (4).

Fraad, H. & Resnick S. & Wolff R. (1990) Class, Patriarchy, and Power: A Reply. *Rethinking Marxism* 3 (2).

Giddens, Athony (1998*) The Third Way: The Renewal of Social Democracy,* Blackwell Pub.

Gorter, Hermann & Pannekoek, Anton & Pankhurst, Sylvia & Ruhl, Otto (2007) *Non-Leninist Marxism: Writings on the Worker's Councils.* Red and Black Publishers.

Harman, Chris (2008) *A People's History of the World.* Verso.

Hart-Landsberg, Martin (2013) On Labor Day, a Report That Wages for U.S. Workers Continue to Fall. [Online] *Pacific Standard.* Διαθέσιμο: http://www.psmag.com/business-economics/labor-day-report-wages-u-s-continue-fall-65598/ [10 Οκτ 2013].

Harvey, David (2011) *Neoliberalism: A Brief History.* Oxford University Press.

Heilbroner, Robert (2000) *The Worldly Philosophers: The Lives, Times, and Ideas of the Great Economic Thinkers*. Penguin Publications.

Heywood, Andrew (2007) *Political Ideologies: An Introduction*. Palgrave Macmillan.

Hobsbawm, Eric (2006) *The Age of Capital.* Abacus.

Kollontai, Alexandra (1998) *Alexandra Kollontai on Women's Liberation.* Bookmarks Publications.

Lamb, M. & Jablonka, E. (2006) *Evolution in Four Dimensions: Genetic, Epigenetic, Behavioral, and Symbolic Variation in the History of Life*. MIT Press.

Lenin, Vladimir (1987*) Essential Works of Lenin*. Dover Publications.

Lerner, Gerda (1986) *The Creation of Patriarchy*. Oxford University Press.

Locke, John (1980) *Second Treatise of Government*. Hackett Publications.

Malatesta, Errico (2009) *Anarchy*. Freedom Press.

Marx, Karl (1965) *Pre-Capitalist Economic Formations*. International Publishers.

Marx, Karl (1987) *Critique of the Gotha Program.* International Publishers.

Marx, Karl (1992) *Capital: Volume 1: A Critique of Political Economy*. Penguin Publishers.

Marx, Karl (1998) *The Communist Manifesto: A Modern Edition.* Verso.

Mondragon Corporation (2012) *Mondragon Corporation Management Model 5th Edition*. Μάρτης 2012.

Resnick S. & Wolff R. (2008) The Class Analysis of Households Extended: Children, Fathers, and Family Budgets. *Rethinking Marxism* 20 (4).

Resnick S. & Wolff R. (2010) The Economic Crisis: A Marxian Interpretation. *Rethinking Marxism* 22 (2).

Resnick, S. & Wolff, R. (1989) *Knowledge and Class: A Marxian Critique of Political Economy*. University of Chicago Press.

Resnick, S. & Wolff, R. (2002) *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR*. Routledge.

Resnick, S. & Wolff, R. (2012) *Contending Economic Theories*. MIT Press.

Sahlins, Marshall (1972) *Stone Age Economics*. Aldine-Atherton.

Sapolsky, Robert (2010) *Διάλεξη στο πανεπιστήμιο Stanford για την γενετική της συμπεριφοράς*. [Online], Διαθέσιμο: https://www.youtube.com/watch?v=RG5fN6KrDJE&list=PLD485BCF21A60F920 [2 Φεβ 2014].

Skousen, Mark (2005) *Vienna & Chicago, Friends or Foes?: A Tale of Two Schools of Free-Market Economics*. Regnery Publishing.

Smith, Adam (1987) *The Essential Adam Smith*. W. W. Norton & Company.

The Dark Side of Chocolate (2010) *Ντοκιμαντέρ*. Σκηνοθεσία: Miki Mistrati & U. Roberto Romano. Bastard Film & TV.

Trotsky, Leon (2004) *The Revolution Betrayed*. Dover Publications.

Trotsky, Leon (2007) *Terrorism and Communism: A Reply to Karl Kautsky*. Verso.

UNICEF (2005) Children Out of Sight, Out of Mind, Out of Reach; Abused and Neglected, Millions of Children Have Become Virtually Invisible. *UNICEF*, 14 Δεκ. [Online], Διαθέσιμο: http://www.unicef.org/sowc06/press/release.php [10 Οκτ 2013].

Walt, Lucien & Schmidt, Michael (2009) *Black Flame: The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Syndicalism.* AK Press.

Wolff, Richard (2010) *Capitalism Hits the Fan*. Olive Branch Press.

Wolff, Richard (2012) *Democracy at Work.* Haymarket.

Wolff, Richard (2013) Economic Update: "Contending Economic Theories", *Richard Wolff,* 14 Ιαν. [Online], Διαθέσιμο: http://www.rdwolff.com/content/economic-update-contending-economic-theories [15 Φεβ 2014].

Wolff, Richard. (n.d.) *Διαλέξεις Μαρξιστικών Οικονομικών* [Online], Διαθέσιμες: http://www.rdwolff.com/classes [15 Φεβ 2014].

Zinn, Howard (2010) *A People's History of the United States.* HarperCollins Publishers.

Ρούσης, Γιώργος (2011) *Μαρξ – Μπακούνιν: Για το Σοσιαλιστικό Κράτος.* Εκδόσεις Γκοβόστη.

Στάλιν, Ιωσήφ (1998) *Οικονομικά Προβλήματα του Σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ*. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.